

De moraal van Job

*Een 15^e-eeuws 'Moralia in Job' handschrift
(Hs. 87) uit de Universiteitsbibliotheek Utrecht*

Naam: Mirelle Peeters-Nunes

Masterscriptie Kunstgeschiedenis

Studentnr. 3718662

woorden: 16.963

Begeleidend docent: Dr. M.L. Meuwese

Tweede lezer: Dr. A.M.W. As-Vijvers

15 juni 2014

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Historiografisch overzicht	5
1. De historische en tekstuele achtergronden	8
1.1 Gregorius de Grote (Rome, ca. 540-Rome, 604)	8
1.2 De invloed van Gregorius	8
1.3 Gregorius 'Moralia in Job'	9
1.4 Samenvatting van de Bijbeltekst van het Boek Job	10
1.5 Overlevering van Gregorius' tekst	11
2. <i>Moralium in Job libri XXXV</i> . Handschrift 87 uit de Universiteitsbibliotheek Utrecht	13
2.1 Algemene beschrijving	14
2.2 Tekstuele geleding	15
3. De initialen	18
3.1 De twaalf gehistorieerde initialen	18
3.2 Twaalf initialen met dier- en mensmotieven	43
3.3 Duiding overige elf initialen met sier- en plantmotieven	58
4. De Meester van Katherina van Kleef	62
4.1 De Meester van Katherina van Kleef	62
4.2 Onderlinge vergelijking van motieven en stijl	63
5. Penwerk	71
Conclusie	77
Literatuurlijst	79
Fotoverantwoording	81
Bijlagen	82
Bijlage 1 Overzicht onderzochte <i>Moralia in Job</i> in binnenlandse collecties	83
Bijlage 2 Overzicht onderzochte <i>Moralia in Job</i> in buitenlandse collecties	84
Bijlage 3 Bevestiging Herzog August Bibliothek	85
Bijlage 4 Codicologische beschrijving	86
Bijlage 5 Overzicht van de 35 initialen	87
Bijlage 6 Verdeling initialen	89

Inleiding

De keuze voor het scriptieonderwerp van het handschrift *Moralia in Job* (Utrecht, 1448) komt enerzijds voort uit de overeenkomst tussen de onderwerpen die behandeld zijn in het afgelopen Masterstudiejaar en anderzijds uit de gevolgde Bachelorcursus Onderzoekswerkgroep Middeleeuwen. Een literatuuronderzoek naar de ontwikkeling van muziekinstrumenten in beeldmateriaal van middeleeuwse handschriften vormde een onderdeel van het Masterjaar. Dit gold ook voor een onderzoek tijdens de stage naar muziekhandschriften en muziekinstrumenten in handschriften, oude drukken en incunabelen in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek.

Een andere reden om dit handschrift te onderzoeken is dat er tot nu toe weinig uitgebreid kunsthistorisch onderzoek is gedaan naar de 'drôlerie-achtige' initialen, het verband tussen de geschilderde initialen met de tekst en het mogelijke stilistische verband met het atelier van de Meester van Katherina van Kleef.

Hs. 87 valt op vanwege de zeer zorgvuldige en vakkundige uitvoering van het schrift. Het is in een zeer regelmatige hand geschreven en vertoont nauwelijks schommelingen. De *Moralia* neemt een bijzondere plaats in de overlevering in, vanwege de gehistorieerde initialen en de volledigheid van de 35 boeken in één handschrift.

Dit onderzoek is bovendien een fraaie aanleiding het handschrift te digitaliseren, meent Bart Jaski, conservator Handschriften en Oude drukken (Bijzondere Collecties) van de Universiteitsbibliotheek Utrecht.

De onderzoeksvraag luidt: 'Wat is de relatie tussen tekst en beeld in dit handschrift ten opzichte op de handschrifttraditie en het werk van de Meester van Katherina van Kleef?'

In deze scriptie zullen naast de illuminatie ook andere *Moralia* uit binnenlandse en buitenlandse collecties aan de orde komen. Tevens zal aandacht worden besteed aan het Bijbelboek Job en het commentaar van Gregorius daarop. Hiermee wordt een completer en duidelijker beeld verkregen van de *Moralia in Job*.

Na een historiografisch overzicht van beschikbare literatuur, zal in het eerste hoofdstuk aandacht besteed worden aan de achtergrond van Gregorius als schrijver van de *Moralia* en de invloed zijn werk in zijn eigen tijd en in de Middeleeuwen.

In hoofdstuk twee komt het handschrift zelf aan bod. Na de codicologische gegevens volgt een beschrijving van de tekstuele geleding van Hs. 87 en de analyse van de 35 initialen, zal er in de laatste hoofdstukken aan de hand van stilistisch vergelijkingsmateriaal bekeken worden of er aanwijzingen zijn wie de mogelijke vervaardiger en opdrachtgever was.

Interessant aan het onderzoek van Hs. 87 is dat er tot nu toe geen diepgaand (wetenschappelijk) onderzoek is gedaan naar de relatie tussen de tekst en het beeldmateriaal. Mijn bijdrage aan het wetenschappelijk discours zal zijn dat door dit onderzoek een totaalbeeld ontstaat van de initialen en hun onderlinge relaties en betekenis. Daarnaast worden door dit onderzoek nieuwe inzichten verkregen over de eventuele toewijzing van de verluchter van het handschrift.

Historiografisch overzicht

In dit hoofdstuk wordt allereerst een overzicht gegeven van de tot op heden verschenen literatuur over handschrift 87.

Het handschrift

In de allereerste beschrijving in de bestandscatalogus van de Universiteitsbibliotheek van Utrecht, gemaakt door Pieter A. Tiele en Abraham Hulshof (1887-1909), wordt een summier beschrijving van handschrift 87 gegeven.¹ Bronnen of literatuurgegevens over de *Moralia* van vóór 1887 waren helaas niet beschikbaar of niet toegankelijk om te onderzoeken.

In een publicatie over de *Moralia* van Willem A. Vogelsang (1899) over de Hollandse miniaturen in de late Middeleeuwen wordt een verwijzing gemaakt naar de *Utrechtse catalogus*.² Dat hier bedoeld wordt op de catalogus van Tiele en Hulshof is zeer waarschijnlijk. De daarna verschenen publicaties en catalogusbeschrijvingen van respectievelijk K.O. Meinsma (1903), J.F. van Someren (1909), A. Hulshof (1910), F. Winkler (1915) en J. Hintzen (1921) zijn gerelateerd aan de bestandscatalogus van de Universiteit Utrecht.³ Alexander Byvanck en Godefriedus Hoogewerff zijn uiteindelijk de eerste auteurs in 1925 die een gedetailleerde beschrijving geven van de geïllumineerde initialen van Hs. 87 en de decoraties vergelijken met andere handschriften en verluchters. Hun werk blijkt uiteindelijk leidend te zijn voor latere publicaties over het handschrift.⁴

Friedrich Gorissen schrijft in 1973 een lijvig handboek over het getijdenboek van Katherina van Kleef, waarin hij als vergelijkingsmateriaal gerelateerde werken noemt van het atelier van de Meester van Katherina van Kleef. Hs. 87 wordt diverse keren genoemd en vergeleken met decoraties uit het getijdenboek. Hij baseert zijn gegevens

¹ P.A. Tiele en A. Hulshof, *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Universitatis Rheno-Trajectinae*, Utrecht 1887-1909, p. 25, no. 87; A. Hulshof, 'Een en ander over de bibliotheek van het Regulierenklooster te Utrecht', in: *Tijdschrift voor Boek en Bibliotheek*, Antwerpen 1910, pp. 28-30.

² W.A. Vogelsang, *Höllandische Miniaturen des späteren Mittelalters*, Straatsburg 1899, p. 31, no. 64.

³ J.D. Hintzen, 'De geminieerde handschriften der Utrechtsche Universiteits-Bibliotheek', in: *Het boek* 10 (1921), pp. 1-13, 263-264; F. Winkler, *Studien zur Geschichte der Niederländische Miniaturmalerei: des XV. und XVI. Jahrhundert's. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien*, XXXII, Wenen 1915, pp. 325-333; Hulshof (zie noot 1), p. 17; J.F. van Someren, *De Utrechtse Universiteitsbibliotheek: haar geschiedenis en kunstschaten vóór 1880*, Utrecht 1909; K.O. Meinsma, *Middeleeuwsche Bibliotheken*, Zutphen 1903, pp. 247-317;

⁴ A.W. Byvanck en G.J. Hoogewerff, *Noord-Nederlandse miniaturen in handschriften der 14^e, 15^e en 16^e eeuwen*, Den Haag 1922-1925, nr. 64; A.W. Byvanck, 'Utrechtsche miniaturen', in: *Het Gildeboek* 6 (1923), pp. 6 (1-11), (63-80) (106-117) en (179-195); A.W. Byvanck, *La miniature dans les Pays-Bas septentrionaux*, Parijs 1937, pp. 82 en 156.

echter op literatuur van Byvanck en Hoogewerff uit 1925.⁵

Paleograaf Peter Gumbert hanteert de gegevens van Byvanck en Hoogewerff uit 1925. In de catalogusbeschrijving van Gumbert uit 1988 worden interessante verwijzingen gemaakt naar vergelijkbaar schrift en penwerk in verschillende handschriften uit de Utrechtse universiteitscollectie, zoals Hss. 55, 110 en 341.⁶

De bestandscatalogus van de collectie van de Universiteitsbibliotheek opgesteld door Koen van der Horst uit 1989 over de geïllumineerde en gedecoreerde middeleeuwse handschriften is gestoeld op gegevens uit een eerdere publicatie van Van der Horst (1984) en de genoemde catalogusbeschrijving uit 1988 van Peter Gumbert.⁷

Verluchtingsstijl

Om inzicht te krijgen in de verluchting van het getijdenboek van de Meester van Katherina van Kleef is de eerder genoemde publicaties uit 1973 van Friedrich Gorissen maatgevend.⁸ Hij is de eerste auteur die voor de verluchting van Hs. 87 een verband legt met de kring van de Meester van Katherina van Kleef. Opvallend is dat hij geen gebruik maakte van het werk van John Plummer, die in 1963 ontdekte dat het getijdenboek uit twee losse delen bestond. Het deel van de Guennol-collectie en een in 1970 aangekocht deel werden bij elkaar gebracht tot het handschrift en behoren sindsdien tot de collectie van de Pierpont Morgan Library & Museum (New York).⁹

Helen Wüstefeld heeft Hs. 87 genoemd in haar publicatie uit 2006, waarbij ze een vergelijking trekt met een getijden- en gebedenboek uit de collectie van het Catharijneconvent, Utrecht, ABM h15. Zij suggereert dat beide handschriften overeenkomsten vertonen op stilistische gronden en wellicht afkomstig zouden kunnen zijn uit het atelier van de Meester van Katherina van Kleef. In Ms. BMH h165, eveneens afkomstig uit het Catharijneconvent, bevat volgens Wüstefeld decoraties van dezelfde verluchter. Zij baseert haar gegevens op de bestandscatalogus van Koen van der Horst uit 1989.¹⁰

Naar aanleiding van de tentoonstelling *De wereld van Katherina. Devotie, demonen en dagelijks leven in de 15^e eeuw* in Museum Het Valkhof (Nijmegen) werd in 2009 een catalogus uitgegeven door Rob Dückers en Ruud Priem. Hierin werd het

⁵ F. Gorissen, *Das Stundenbuch der Katherina von Kleve. Analyse und Kommentar*, Berlijn 1973; Byvanck en Hoogewerff 1922-1925, (zie noot 4), pp. 29-30, nr. 64.

⁶ J.P. Gumbert, *Manuscripts datés conservés dans les Pays-Bas: catalogue paléographique des manuscrits en écriture latine portant des indications de date. Part 2: Les manuscrits d'origine néerlandaise (XIVe-XVIIe siècles) et supplément au tome premier*, Leiden 1988, p. 181, nr. 629.

⁷ K. van der Horst, *Handschriften en oude drukken* 1984, pp. 61-64, nr. 16; K. van der Horst, *Illuminated and decorated medieval manuscripts in the University Library, Utrecht. An illustrated catalogue*, Maarssen/'s-Gravenhage 1989, pp. 13-14, nr. 47; Gumbert (zie noot 6).

⁸ Gorissen (zie noot 5).

⁹ J. Plummer, *The Hours of Catherine of Cleves*, New York 1966, p. 9.

¹⁰ W.C.M. Wüstefeld, 'Manuscript painting in the circle of the Master of Catherine of Cleves (ca. 1435-60); Tradition and context of Utrecht, Museum Catharijneconvent, Ms. ABM h15', in: J.F. Hamburger and A.S. Korteweg, *Tributes in honor of James H. Marrow. Studies in paintings and manuscript illumination of the late Middle Ages and northern Renaissance*. Londen/Turnhout 2006, pp. 558-599.

hoofdwerk van de Meester van Katherina van Kleef vanuit nieuwe perspectieven bekeken.¹¹ Onder redactie van Anne Margreet As-Vijvers werd een publiëksuitgave bij de tentoonstelling opgesteld over onder ander de creativiteit van de Meester van Katherina van Kleef en de randversieringen (waaronder het penwerk) in relatie tot de tekst en de miniaturen.¹² Over het penwerk in het getijdenboek van Katherina van Kleef is een bijdrage van Anne Korteweg opgenomen in de tentoonstellingscatalogus van Het Valkhof.¹³

In 1992 heeft Gisela Gerritsen een bijdrage geleverd over Utrechts penwerk in een tentoonstellingscatalogus van het Meermanno Museum.¹⁴

Teksttraditie van de *Moralia in Job*

Neil Ker en J.P. Gray onderzochten in respectievelijk 1972 en 1992 de opbouw en indeling van de Engelse *Moralia in Job* en konden zo verbanden leggen tussen de handschriftelijke traditie van deze tekst en de iconografische beelden van het Bijbelboek Job. Gray onderzocht 666 *Moralia*, zowel handschriften als fragmenten, waarvan er slechts 103 gedecoreerd waren. Conclusie uit beider onderzoek is dat er weinig gehistorieerde initialen in de handschriften voorkomen („*many initials are handsome, but on the whole the standard of decoration is disappointing*“..).¹⁵

De iconografie van Job

Daarnaast is er in 1996 een studie verschenen van Samuel Terrien over de iconografie van afbeeldingen van Job in de kunst. Deze studie heeft betrekking op de Vroegchristelijke tijd, Middeleeuwen, Renaissance, Barok, Romantiek en de Moderne tijd. Hierbij werden kunstvormen als fresco's, beeldhouwwerk en schilderkunst onderzocht. Aan de orde komen deelgebieden zoals Job en de muzikanten, de herkomst van de draken en de relatie met het Jodendom. Deze onderwerpen worden ook in dit onderzoek besproken.¹⁶

¹¹ R. Dücker en R. Priem, *The hours of Catherine of Cleves. Devotion, demons and daily life in the fifteenth century*, tent.cat. Nijmegen/New York (Museum Het Valkhof/The Morgan Library & Museum) 2009.

¹² A.M.W. As-Vijvers (red.), *De hand van de meester. Het Getijdenboek van Katherina van Kleef*, Antwerpen 2009.

¹³ A.S. Korteweg, 'The Master of Catherine of Cleves: unique genius or teamwork?', in: R. Dücker en R. Priem, *The hours of Catherine of Cleves. Devotion, demons and daily life in the fifteenth century*, tent.cat. Nijmegen/New York (Museum Het Valkhof/The Morgan Library & Museum) 2009.

¹⁴ G. Gerritsen-Geywitz, 'Utrecht 1425-1500', in: A.S. Korteweg, *Kriezels, aubergines en takkenbossen*, tent.cat. Den Haag (Museum Meermanno Westreenianum) 1992, pp. 42-55.

¹⁵ N.R. Ker, 'The English manuscripts of the *Moralia* of Gregory the Great', in: *Kunsthistorische Forschungen, Otto Pächt zu seinem 70. Geburtstag*, Salzburg 1972, p. 77; J.P. Gray, *The iconography of the illuminated medieval manuscripts of Gregory's *Moralia in Job**, ongepubliceerde Phd thesis, Courtauld Institute of Art, University of London, 1992, 2 dln., i, pp. 298-316.

¹⁶ S. Terrien, *The iconography of Job through the centuries. Artists as biblical interpreters*, Pennsylvania 1996.

1. De historische en tekstuele achtergronden

In dit hoofdstuk wordt een theoretische beschouwing gegeven over Gregorius de Grote en diens invloed op het kerkelijk en maatschappelijk leven in de Middeleeuwen.

1.1 Gregorius de Grote (Rome, ca. 540-Rome, 604)

Gregorius, bijgenaamd de Grote, was afkomstig uit een gegoede familie die woonde in een villa in Rome. Zijn vader was prefect van de stad Rome. Na de dood van zijn vader stichtte Gregorius in 575 in zijn ouderlijk huis een Benedictijner klooster. Gregorius trad daar zelf ook in als monnik. Nadien verbleef hij enkele jaren als pauselijk afgezant in Constantinopel, tot dat hij in 590 werd benoemd tot Paus Gregorius I. Gregorius schreef zijn omvangrijke commentaar op het Bijbelboek Job in de periode voor zijn benoeming tot paus. Het is deze tekst die in Hs. 87 is afgeschreven.¹⁷ Hij zal het pontificaat bekleden tot aan zijn dood in 604.¹⁸

Gregorius hield voordrachten voor de monniken van het hof van de Oost-Romeinse Keizer Maurits I in Constantinopel, waaruit het omvangrijke commentaar op het Bijbelboek Job ontstond. Volgens het theologisch denken van de Middeleeuwen wees Gregorius op de lotgevallen van Job als een voorafschaduw van het lijden van Christus. Het was een hulp bij het begrijpen van de geestelijke hemelvaart van de menselijke ziel naar God. Maar vooral de aard en de strekking van Jobs geschiedenis kwam van pas om allerlei morele implicaties toe te lichten aan de hand van het lijdensverhaal van Christus.¹⁹

1.2 De invloed van Gregorius

In de periode dat Gregorius als paus regeerde, vanaf 590, zorgde hij ervoor dat onder andere de machtspositie van de kerk verbeterde. Door zijn vredesonderhandelingen met de Visigoten, de aanvallers toentertijd op de stad Rome, kwam het openbare leven min of meer in pauselijke handen terecht. Zo legde hij onbedoeld de basis voor de pauselijke staat.²⁰

Gregorius oefende grote invloed uit op het gebied van de middeleeuwse liturgie en legde de basis voor de opkomst van de spiritualiteit. Hij gaf de liturgieviering een eenduidig fundament en droeg bij aan de kerkmuziek; de overgeleverde Gregoriaanse gezangen. In bibliotheken van kloosters waren vrijwel altijd exemplaren van Gregorius'

¹⁷ G. Gerritsen-Geywitz, 'Gregorius Magnus', in: K. van der Horst, *Handschriften en oude drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek. Catalogus bij de tentoonstelling in het Centraal Museum te Utrecht ter gelegenheid van het 400-jarig bestaan van de bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1584-1984*, Utrecht 1984, pp. 61-63.

¹⁸ Keizer Maurits I van het Oost-Romeinse Rijk regeerde van 540-602. Bron: Gerritsen-Geywitz (zie noot 17), p. 61; C.E. Straw, *Gregory the Great. Perfection in imperfection*, Londen 1988, p. 5.

¹⁹ K.L. Hester, *Eschatology and pain in St. Gregory the Great. The christological synthesis of Gregory's Morals on the Book of Job*, Bletchly 2007, pp. 1-2.

²⁰ Van der Horst 1984 (zie noot 7), p. 35.

werken te vinden. Zijn doelstellingen en uitgangspunten sloten goed aan bij diverse religieuze ordes, zoals die van de Kartuziers.²¹ Naast de *Moralia in Job*, dat als gezaghebbend beschouwd werd in de Middeleeuwen door de kerk als het moraalhandboek van de Middeleeuwen, behoren zijn Bijbelverklaringen van de *Homiliën* in de vorm van een preek en de *Dialogi*, een levensbeschrijving over Benedictus van Nursia, tot zijn belangrijkste werken. Gregorius was zeer geïnteresseerd in deze Heilige Benedictus als geestelijk leider en het naleven van de door hem opgestelde kloostervoorschriften in de Regel van Benedictus.²²

Gregorius reorganiseerde de (financiële) structuur van de Katholieke Kerk en gaf meer macht aan de paus en de bisschoppen. Tevens werd een nieuwe impuls gegeven aan de missieactiviteiten in onder meer Engeland. Hiermee werd daar de basis voor de Angelsaksische Kerk gelegd. De invloed van Gregorius op de latere Middeleeuwen was groot. Zijn praktische aanwijzingen voor de juiste beoefening van het geloof en zijn overdenkingen in de vorm van brieven en geschriften werden de gehele Middeleeuwen door geestelijken en leken die konden lezen overgeleverd.²³

Gregorius is één van de vier Westerse kerkvaders. De andere drie zijn: Ambrosius, Augustinus en Hiëronymus. Hun theologische werken handelen zoal over geloofsijver en christelijke levensvisie.²⁴

1.3 Gregorius 'Moralia in Job'

Gregorius de Grote geeft in zijn commentaar op het bijbelboek, '*Moralia in Job*', uitleg over de religieuze betekenis van het Bijbelboek Job met als doel het beschrijven van de christelijke moraal van zijn tijd. Het werk groeit in de Middeleeuwen uit tot een soort handboek, waarbij de weg beschreven wordt van de gelovige mens tot aan diens vereenzelviging met God.

De titel verwijst naar de verklaring van Job in de Bijbel, waar hij vorm geeft aan het menselijke gezicht voor het lijden en schuld van een gelovige. Job laat hiermee zien hoe geduld en passie gecombineerd worden in het geloof voor God.²⁵

Het Bijbelverhaal wordt verteld door middel van een raamvertelling in poëtische dichtregels: in de Proloog (Job 1,1-2,13) worden elementen neer gezet die later in de dialogen plaatsvinden. De Epiloog, het laatste boek (Job 42,7-17), sluit de raamvertelling af.²⁶

De *Moralia* is een zeer uitgebreide tekst die verdeeld is over 35 Boeken tegen 42 hoofdstukken van het Bijbelverhaal. De structuur van een Boek bestaat uit een uitleg

²¹ Van der Horst 1984 (zie noot 7), p. 33.

²² Ibidem (zie noot 7), pp. 33-35.

²³ Straw (zie noot 18), p. 6; Van der Horst 1984 (zie noot 7), p. 61.

²⁴ Van der Horst 1984 (zie noot 7), p. 13.

²⁵ Terrien (zie noot 16), pp. xxxiv-xxxv, 271-273.

²⁶ C. Blom, *Zonder grond onder de voeten*, Zoetermeer 2009, p. 29.

van een korte Bijbelpassage die eerst in letterlijke zin verklaard (historisch) wordt, vervolgens onderzocht wordt in zijn allegorische of spirituele betekenis (overdrachtelijk) en daarna zijn betekenis krijgt voor het handelen van ieder mens (moreel of mystiek). Met de moralistische uitleg worden verwijzingen naar het Oude en het Nieuwe Testament bedoeld. Deze methode zou de gehele Middeleeuwen door de Bijbeluitleg bepalen. Verwijzingen naar het lot van de ziel in de vorm van anagogische of eschatologische tekstuitleg van de Bijbel zullen dan ook volgen.²⁷

Op grond daarvan wordt het beeld van de opstandige Job uit het Bijbelverhaal (Job 12,1-6) veranderd in de *Moralia* (Boek 32) in een stoïcijns duldende Job (Job 40,3-5). Gregorius onderbouwt met Prediker 7,23 het inzicht dat Job verkrijgt naar het zoeken van de weg naar behoudt van het geloof in God.

1.4 Samenvatting van de Bijbeltekst van het Boek Job

De hoofdpersoon, de godvrezende Job, is rechtschapen en onberispelijk. De naam Job is een Hebreeuwse jongensnaam die betekent: de vervolgte, de veroordeelde/zieke, die zonder het te weten door God wordt geroemd als toonbeeld van vroomheid.

Job had ontzag voor God en meed het kwaad. Hij was de aanzienlijkste man van het Oosten met al zijn bezittingen. Omdat de duivel die vroomheid nogal vrijblijvend vindt – Job verkeert immers in goeden doen – staat God de duivel toe Job te beproeven door hem zijn bezit af te nemen. Dit afgenomen bezit (vee, slaven en kinderen; gelijk aan het spreekwoord 'zo arm als Job') laat Jobs godsvertrouwen niettemin ongeschonden.²⁸

De duivel is nog steeds niet onder de indruk van Jobs geloof in God en wil hem verder aantasten in wat hem toebehoort. Daarom vraagt en krijgt hij toestemming van God om diverse plagen over Job uit te storten. Een van de rampen is de beproeving van een ernstige huidziekte. Weldra is Job van top tot teen overdekt met kwaadaardige zweren. Job zit op een mestvaalt en krabt zich met een potscherf tegen de jeuk. Terwijl hij zich in een deplorabele toestand bevindt, wordt hij bezocht door zijn vrouw, die hem bespot. Daarnaast wordt hij ook bezocht door drie van zijn vrienden (Elifaz, Sofar en Bildad) die hem zo zien zitten en zich beklagen over zijn leed. Zij beweren dat het lijden van Job een straf is voor zonde. Job is zich niet bewust van een gepleegde zonde, maar aanvaardt met behulp van de bemoedigende woorden van Elihu (Jobs' neef) zijn opstandigheid. Hij aanvaardt met geduld ('Jobsgeduld', Jacobus 5,11) zijn lot en blijft trouw aan God.

²⁷ Anagogisch betekent dat men een hogere, meer symbolische betekenis aan de Bijbeluitlegging toedicht. Eschatologisch betekent de 'leer van de laatste dingen', waarmee bedoeld wordt Dood, Laatste Oordeel, Hemel en Hel. Ook wel 'de eindtijd' genoemd. Bron: Van Dale Online-woordenboek via de catalogus van de Universiteit Utrecht; Van der Horst 1984 (noot 7), p. 61.

²⁸ E. Knowles, E., *The Oxford dictionary of quotations*, New York 1999⁵ (1941), p. 669, no. 24: William Shakespeare, *Henry IV*, Part 2 (1597), act 1, sc. 2, Line 144-145, 'I am as poor as Job, my lord, but not so patient'.

Gelukkig komt het goed met Job en wordt zijn beproeving beëindigd. God antwoordt Job en zegent hem (Job 42,7-17). Als 'vergoeding' krijgt hij voor het geleden leed het dubbele van al zijn bezittingen van voor de beproeving. Uiteindelijk overleeft hij vier generaties van zijn zeven zonen en drie dochters (die genoemd worden als de mooiste vrouwen van het land). Job leefde namelijk nog honderdveertig jaar.

1.5 Overlevering van Gregorius' tekst

Het werk van Gregorius was populair, zoals blijkt uit de vele honderden overgeleverde handschriften uit kloosterbibliotheken.²⁹ Zowel het Bijbelverhaal Job als de *Moralia* waren een inspiratiebron voor kunstenaars en beeldhouwers, zoals blijkt uit de vele illuminaties, fresco's en sculpturen. De verklaring voor de populariteit van de *Moralia* zou voortkomen uit de legende dat de teksten goddelijk geïnspireerd waren, nadat de Heilige Geest in de vorm van een duif verscheen aan Gregorius en hem de tekst influisterde.³⁰

De productie van *Moralia* handschriften lag voornamelijk in de periode 1100-1400. Ker merkt op dat er in die periode manuscripten met de *Moralia* in opdracht van rijke particulieren, klooster- en kerkbibliotheken werden vervaardigd. Volgens Ker nam nadien de vraag naar de algemene overlevering van de *Moralia* vermoedelijk af vanwege een verzadigde markt of de hoogte van de productiekosten.³¹

De breuk die ontstond halverwege de vijftiende eeuw tussen de paus enerzijds en de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland anderzijds, was wellicht een ontwikkeling die niet alleen voelbaar was in de Nederlanden, maar ook daarbuiten. Het zou verklaren dat er veel handschriften verloren gingen. Na ca. 1440 werd het politieke klimaat weer rustiger en werden er veel handschriften van goede kwaliteit geproduceerd. Hs. 87 is een voorbeeld van een handschrift van een goede kwaliteit, dat werd geproduceerd op de kloosterbibliotheek aan te vullen.³²

Om inzicht te krijgen zijn alle *Moralia in Job* handschriften in Nederlandse bibliotheekverzamelingen en museale collecties ondergebracht in een overzicht (zie bijlage 1). In totaal betreft het veertien exemplaren (inclusief Hs. 87) in vijf verschillende collecties; Deventer (1), Den Haag (4), 's-Heerenberg (1), Leiden (4) en Utrecht (4). Ze worden gedateerd vanaf het laatste kwart van de elfde eeuw tot aan 1490. Dertien handschriften bevatten geen gehistorieerde initialen, behalve Hs. 87. Een aantal handschriften heeft een gedecoreerde initiaal of is voorzien van penwerk. Het merendeel is vervaardigd op perkament, twee handschriften op papier. Om de initialen uit de *Moralia* te kunnen vergelijken met een handschrift uit dezelfde periode, gemaakt

²⁹ M. Adriaen, *Corpus Christianorum. S. Gregorii Magni, Moralia in Job*, Libri I-XXXV, Turnhout 1979, pp. XIV-XXIX.

³⁰ Van der Horst 1984 (noot 7), p. 35.

³¹ Ker (zie noot 15), p. 77.

³² G. Gerritsen-Geywitz, 'Regulierenklooster', in: K. van der Horst, *Handschriften en oude drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek.*, Utrecht 1984, pp. 50-52.

in Utrecht of de Noordelijke Nederlanden en in bezit van een Nederlandse collectie, bleek hiermee ondoenlijk.

Een overzicht van circa 40 *Moralia* in buitenlandse collecties is opgesteld om inzicht te verkrijgen in eventueel bruikbaar vergelijkingsmateriaal (zie bijlage 2). Hierbij is gekeken naar de datering en de herkomst van de handschriften, de mate van verluchting en aanwezigheid van een vergelijkbare beeldcyclus, de beschikbare informatie over het handschrift en de mogelijkheid het handschrift digitaal te bestuderen. Een Duits handschrift uit de kloosterbibliotheek van Herzogenburg, gedateerd circa 1260, heeft een vergelijkbare beeldcyclus.

Ten aanzien van het vergelijkend beeldmateriaal is ten behoeve van het onderzoek het vergelijkend beeldmateriaal uitgebreid tot 1) de afbeeldingen uit *Moralia in Job* in buitenlandse collecties en anders met achtereenvolgens 2) afbeeldingen uit het Bijbelboek Job uit buitenlandse collecties. Mocht ook dit geen gewenst resultaat opleveren, dan zal het vergelijkend beeldmateriaal uitgebreid worden naar 3) niet-handschriftelijk materiaal, zoals beeldhouwwerk of misericordes.

2. ***Moralium in Job libri XXXV. Handschrift 87 uit de Universiteitsbibliotheek Utrecht***

Uit het vers, geschreven op fol. 1v, blijkt dat het huidige handschrift 87 in 1448 door Gherardus de Vloeten geschonken is aan de bibliotheek van het klooster van de orde der Reguliere Kanunniken van St. Augustinus, ofwel het Huis van St. Maria en de Twaalf Apostelen in Utrecht (hierna te noemen: het Regulierenklooster). Niet bekend is of hij dit handschrift speciaal voor het klooster liet vervaardigen of dat hij het al in bezit had. De Regulieren hebben het handschrift ingebonden op de voor hen kenmerkende wijze van decoreren van de platten, dat wil zeggen met het ruitpatroon van driedubbele filetlijnen gestanst in het kalfsleer en 5 koperen knoppen aan beide zijden.³³

Wie Gherardus de Vloeten was, of wat zijn achtergrond was, is onbekend. Hij wordt niet genoemd in andere bronnen waaruit zijn functie of relatie met het Regulierenklooster zou kunnen blijken.

Uit inscripties van geschonken boeken van het Regulierenklooster uit Utrecht blijkt dat de boeken niet alleen door de kanunniken zelf werden aangeschaft, maar ook verkregen werden door schenkingen en legaten van weldoeners van buiten het klooster. Daarnaast gebeurde het dat intredende kanunniken het bezit van een kloosterbibliotheek verrijkten door het schenken van een werk. Mogelijk trad De Vloeten in als kanunnik bij het Regulierenklooster of gaf hij het handschrift als legaat.³⁴

De oudste vermelding van het Regulierenklooster dateert van een gebouw uit 1267 aan de Oudegracht 245 in Utrecht. Het werd bewoond door de bedelorde van de Zakbroeders, die leefden volgens de Regel van Franciscus van Assisi; de broeders deden afstand van persoonlijk en gemeenschappelijk bezit en leefden in strikte armoede. De bedelorde werd opgeheven rond 1290. Na verloop van de tijd vestigde zich er het Regulierenklooster. De kloosterregel van deze Regulieren ging terug op kerkvader Augustinus, vandaar de naam Regulieren Kanunniken van St. Augustinus. Naast reguliere kanunniken waren er de seculiere kanunniken; zij die de oude kloosterregel niet zo nauw namen en meer 'in de wereld' leefden.

Al in 1139 echter had Paus Innocentius II de Regel van Augustinus verplicht gesteld en behoorden alle kanunniken in Utrecht tot de Regulieren. Omdat het klooster in het begin geen zelfstandige gemeenschap was, werd het ondergeschikt gemaakt aan de proosdij Bethlehem in de buurt van Doetinchem. In 1430 werd het onderdeel van de Congregatie van Windesheim, die werd beïnvloed door de religieuze vernieuwingsbeweging van de Moderne Devotie, naar ideeën van Geert Grote (1340-

³³ Hulshof (zie noot 1), p. 19.

³⁴ G. Gerritsen-Geywitz, 'Het Kartuizerklooster', in: K. van der Horst, *Handschriften en oude drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek, 1584-1984*, Utrecht 1984, p. 28.

1384). Het Utrechtse klooster voelde zich sterk aangetrokken tot deze beweging uit de late veertiende en de vijftiende eeuw.³⁵

De Regulieren vormden een gemeenschap van kloosterlingen die zich aan strenge regels van sterk verinnerlijkte vroomheidsbeleving en afscheiding van de wereld onderwierpen. Vanaf 1491 kreeg het klooster de functie van gasthuis en werd het Sint Elisabethgasthuis genoemd. Het gasthuis zorgde voor de opvang van bedelaars, zieken en bejaarden. Deze gemeenschap bleef bestaan totdat tussen 1580 en 1597 de magistraat van de stad Utrecht het leven van de kloosters in Utrecht onmogelijk maakte. Het was de tijd van de Spaanse Inquisitie en er kwam een verbod in de Noordelijke Nederlanden op de uitoefening van het katholieke geloof; het Utrechtse bisdom werd opgeheven.³⁶ Zo werd kort na 1581 de Regulierenkloosterbibliotheek – op enkele liturgische boeken na – door het stadsbestuur in beslag genomen en via de Stadsbibliotheek van Utrecht in 1584 overgeplaatst naar de bibliotheek van het Janskapittel in het koor van de Utrechtse Sint Janskerk.

De grote verzameling – bijna uitsluitend theologische handschriften en boeken – is in 1844 vanwege het opheffen van de kerkelijke verzamelingen opgenomen in de in 1636 opgerichte Universiteitsbibliotheek van Utrecht: er zijn nu nog 144 handschriften en circa 70 drukken in bezit van deze bibliotheek.³⁷

Van de in totaal 149 aan het Regulierenklooster toe te schrijven handschriften, bevindt zich een vijftal in andere (buitenlandse) bibliotheken.³⁸ Van twee handschriften daarvan is bekend welke exemplaren het zijn en waar ze zich thans bevinden: Eusebius Cremonensis, *Epistola*, (Hs V, no. 3534)³⁹ en Usuardus, *Martyrologium*, (Hs IV, no. 2897) bevinden zich in de Hertog August Bibliotheek van Wolfenbüttel (zie bijlage 3). De andere drie handschriften worden alleen genoemd in de literatuur van 1925 zonder vermelding in welke bibliotheek ze zich bevinden. Zo is de huidige verblijfplaats tot nu toe (ook) onbekend.⁴⁰

2.1 Algemene beschrijving

Een algemene beschrijving en de codicologische gegevens van het handschrift staan vermeld in bijlage 4. Het handschriftnummer 87 is door Tiele in 1887 aan het handschrift gegeven bij het opmaken van de Utrechtse bestandscatalogus. Ecclesia 2 en 289c zijn

³⁵ Gerritsen-Geywitz (zie noot 32), p. 50.

³⁶ D. Grosheide, *Vier eeuwen Universiteitsbibliotheek Utrecht*, Utrecht 1986, dl. 1, pp. 14-30.

³⁷ Grosheide (zie noot 36), p. 49; Van der Horst 1984 (zie noot 7), pp. 7-9; Gerritsen-Geywitz (zie noot 32), pp. 50-54.

³⁸ Gerritsen-Geywitz (zie noot 32), pp. 50-54; Hulshof (noot 1), pp. 18, 41; J.G.Ch. Joosting, 'Cornelis Block's kroniek van het Regulierenklooster te Utrecht', in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, XVI 1895, pp. 1-284 (54). Bron:

<resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/bmhg/#page=54&accessor=toc&source=16>

³⁹ <diglib.hab.de/drucke/f4f-539-8/start.htm?image=00064>;

<diglib.hab.de/wdb.php?dir=drucke/f4f-539-8&pointer=633>, 29-04-2014. Cod. Guelf. 50. 6. Aug. 4to.

⁴⁰ <diglib.hab.de/drucke/f4f-539-7/start.htm?image=00106>, 29-04-2014. Cod. Guelf. 85. 10. Aug. 2; Bron: Hulshof (zie noot 1), pp. 2, 41.

oude nummers die eerder aan het handschrift gegeven zijn. Het plaatsingsnummer van Hs. 87 in het Universiteitsdepot is Hs 3 A 3.⁴¹

Het handschrift bevat 35 initialen (zie bijlage 5). Twaalf gehistorieerde initialen, meestal 10-12 regels hoog, bevatten elk aan het begin van elk hoofdstuk voorstellingen uit de beroemde geschiedenis van Job. Twaalf initialen zijn gedecoreerd met 'drôlerie-achtige' monsters of fantasiefiguren. De elf overige blauwe initialen van 11 à 12 regels hoog zijn versierd met bloem- en plantmotieven, die gehoogd zijn met witte rankjes en omlijst in goud of op een gouden ondergrond, zonder randversiering.

2.2 Tekstuele geleding

De tekst van de *Moralia in Job* in dit handschrift is opgedeeld in zes *partes* (delen) wat zeer gebruikelijk was in de Middeleeuwen. Introducties door Gregorius op de *partes* zijn geschreven bij de Prefaetio (fol. 16v) en de Boeken 6, 11, 17, 23 en 28. De introducties worden door middel van rubrieken met de term 'Implicit Pars' aangegeven met respectievelijk Pars I, II, III, IV, V en VI. Deze eindigen met de term 'Expositio Pars' en het bijbehorende Pars-nummer.⁴²

Om het lezen te vergemakkelijken zijn in de bovenmarge de boeknummers in blauwe en rode kleuren aangebracht om de lezer te laten weten waar hij zich in het boek bevindt. De boeken worden met 'Liber' aangegeven; het Boek begint met de term 'Infinis Liber' met het betreffende boeknummer en eindigt met 'Expositio Liber' en het nummer. Alle complete *Moralia* in de Latijnse versie van 35 Boeken zijn identiek.⁴³

Zo beginnen dertien Boeken met de initiaal 'Q', vijf met een 'I', vijf met een 'P', vier met een 'S', twee met een 'B' en van de 'A', de 'C', de 'D', de 'E', de 'H' en een 'M' is er telkens een. Overige initialen worden gebruikt om de inleiding en de Tabula aan te geven. Soms komt het in gedecoreerde *Moralia* voor dat letters vervormd of gereduceerd zijn. Dit wordt veroorzaakt door het 'frame' van de pagina-indeling, waarin tekst, beeld en marge moest passen. Staarten van letters, bijvoorbeeld van de 'Q' worden dan naar gelang de ruimte naar links of naar rechts in de marge verwerkt. Dat gebeurde ook in deze Utrechtse *Moralia* bij de dertien 'Q'-initialen.⁴⁴

Het handschrift zou in of kort voor 1448 geschreven zijn. Dat blijkt uit het vers dat in grote letters (textualis formata) op het verso van het eerste, verder blanco, folium geschreven is (fol. 1v) en luidt als volgt:

⁴¹ Tiele en Hulshof (zie noot 1), p. 25.

⁴² Ker (zie noot 15), pp. 77-89.

⁴³ Adriaen (zie noot 29).

⁴⁴ Ker (zie noot 15), pp. 77-89.

*Mille quadringentis. quadra. cum bis quater annis.
Virgine progeniti lapsis ab origine christi
Nobis Gherardus de Vloeten vir venerandus
De Job egregia moralia contulit ista
Ob quod ci grates est justum quod referamus
Multiplicesque preces per singulos exhibeamus.
Ut sine peccato potiatur fine beato.*⁴⁵

Vertaling:

Duizend vierhonderd. veertig. met twee keer vier jaren.
Na de Heilige Maagd geboorte gaf aan Christus
heeft de eerbiedwaardige man Gherardus de Vloeten ons
uitstekend bijgedragen de Moralia in Job
want dat is precies dat we hem noemen dankzij de
vele gebeden voor elke ondersteuning.
Tot het einde zonder zonde te verkrijgen.
(Vertaling: auteur)

Kort samengevat: Het handschrift is geschonken door Gherardus de Vloeten in 1448 (na Christus) aan ons die veel bidden voor elke ondersteuning die zij mogen ontvangen.

Een inscriptie achteraan in het handschrift vermeldt dat het handschrift in 1448 werd geschonken aan het Regulierenklooster in Utrecht: "*Pertinet ad regulares in Traiecto.*" Daarmee wordt aangegeven dat de codex niet vervaardigd is in het Regulierenklooster, maar van buiten het klooster afkomstig is. Men kan hieruit opmaken dat de informatie van het vers en de eigendomsinscriptie van de Regulieren in het algemeen samengenomen en geïnterpreteerd worden, alsof De Vloeten de *Moralia* in 1448 aan het Utrechtse Regulierenklooster schonk en daarmee het handschrift in Utrecht vervaardigd zou zijn. Uit onderzoek blijkt dat niet aantoonbaar is dat de informatie uit beide inscripties gecombineerd mogen worden, omdat beide inscripties van een andere hand lijken te zijn dan het handschrift zelf (en wellicht later zijn toegevoegd) en ze geen sluitende informatie bieden om te kunnen concluderen dat het handschrift daadwerkelijk aan de Regulieren geschonken is.⁴⁶

Onderzoek heeft aangetoond dat er twee initialen beginnen bij aanvang van een nieuw katern (fol. 307r en 315r). In de decoratiehiërarchie zouden de gehistorieerde initialen de belangrijkste Boeken van de *Moralia* vertegenwoordigen en beginnen op een

⁴⁵ Gumbert (zie noot 7), p. 181.

⁴⁶ Tiele en Hulshof (zie noot 1), p. 25, nr. 87; Hintzen (zie noot 3), pp. 1-13, 263-264: p. 7.

nieuwe katern (zie bijlage 6). Aangezien alleen de gehistorieerde initiaal van fol. 307r is afgebeeld op een nieuw katern en het begin van Boek 33 vertegenwoordigd, gaat de stelling dat de belangrijkste Boeken in de *Moralia* het hoogste decoratieniveau hebben niet op.

Ten aanzien van het schrift merkt Gisela Gerritsen-Geywitz op dat zij met veel zorg en in grote regelmaat geschreven is. Het duidt op de vervaardiging in een *scriptorium*, een atelier waar schrijvers beroepsmatig het handschrift kopieerden en een geplande productie plaatsvond. Hs. 87 zou daarom niet vervaardigd zijn door de Regulieren, omdat ze niet zo geoefend zouden zijn als de professionele vaklieden uit de scriptoria, meent Gerritsen-Geywitz. De monniken waren weliswaar bedreven schrijvers, maar deden dit meer als vorm van bezinning. Daarnaast had het schrijven het vormen van een eigen bibliotheek tot doel.⁴⁷ Kenmerken als eigendomsmerken, lijnenpatronen op de banden en de schutbladen, duiden erop dat het handschrift in het Regulierenklooster is ingebonden. Zij bonden zelf (elders) vervaardigde handschriften in tot boek.⁴⁸

Door de verwijzing in de inscriptie achteraan in het handschrift naar de Regulieren in Utrecht, zou een eventueel verband gelegd kunnen worden naar de plaats waar het handschrift vervaardigd is en wellicht daarmee naar de verluchting van het handschrift.

⁴⁷ Gerritsen-Geywitz (zie noot 17), p. 63; Van der Horst 1984 (noot 7), p. 27.

⁴⁸ Hulshof (zie noot 1), pp. 18-22.

3. De initialen

In dit hoofdstuk worden de initialen besproken, om de relatie tussen tekst en beeld in het handschrift te kunnen duiden tegen de achtergrond van het Bijbelboek Job en het commentaar van Gregorius daarop.

In het handschrift zijn de gedecoreerde initialen globaal in drie categorieën te verdelen. Iedere groep zal afzonderlijk behandeld worden. In het algemeen zijn initialen onder te verdelen in gehistorieerde en in gedecoreerde initialen. Dit onderzoek splitst de categorie gedecoreerde initialen op, namelijk in mens- en diermotieven en plant- en siermotieven. Bij de mens- en diermotieven bleek een dusdanig relatie te bestaan tussen tekst en beeld tijdens het onderzoek, dat een onderverdeling in de categorie gedecoreerde initialen noodzakelijk maakte.

In de hiërarchie van het decoratieprogramma van de initialen zijn de gehistorieerde initialen belangrijker dan de gedecoreerde initialen. Daarbij kan opgemerkt worden dat bij de onderverdeling van de gedecoreerde initialen, de initialen met sier- en plantmotieven de laagste in rang zijn.

In dit onderzoek zal de volgorde van de hiërarchie aangehouden worden. Zo wordt allereerst uitleg gegeven van de twaalf gehistorieerde initialen, daarna de twaalf gedecoreerde initialen met mens- en diermotieven en tenslotte de elf gedecoreerde initialen met plant- en siermotieven. De eerste gehistorieerde initiaal is afgebeeld bij Boek 3. Boek 1 en 2 zijn voorzien van gedecoreerde initialen met respectievelijk een dier- en een siermotief. Het zijn inleidende Boeken die corresponderen met het Bijbelverhaal Job en zijn volgens de verluchters of de opdrachtgever afdoende om te voorzien met een gedecoreerde initiaal.

3.1 De twaalf gehistorieerde initialen

De bespreking van de gehistorieerde initialen (zie bijlage 5) wordt telkens ingedeeld in drie paragrafen. In paragraaf I zal een beschrijving van de initiaal gegeven worden. Daarna volgt in paragraaf II een beknopte samenvatting van de inhoud van het Bijbelboek waartoe deze initiaal behoort. Het iconografische beeld in paragraaf III zal getoetst worden aan de inhoud van paragraaf II en tevens vergeleken worden met beeldmateriaal uit andere *Moralia in Job*-handschriften uit buitenlandse collecties.

Het Bijbelboek Job wordt geciteerd vanuit de Nieuwe Bijbelvertaling (2004/2007) en voor de *Moralia in Job* wordt informatie verkregen vanuit een digitale versie van een Engelse vertaling (Utrecht 2013-2014) afkomstig van ds. David Phillips, kapelaan van de Holy Trinity Church te Utrecht, naar een bewerking van J.H. Parker.⁴⁹

⁴⁹ J.H. Parker, J.G.F. en J. Rivington, *Morals on the Book of Job, Volumes 1 to 3*, Londen 1845-1850; <www.lectionarycentral.com/GregoryMoraliaIndex.html>; Gesprek over de *Morals on the Book of Job* met de

1. Fol. 32v, (Boek 3), initiaal 'B' van 'Beatus'.

I. De duivel praat met God; ze staan in het gras. De duivel is in grijze tinten geschilderd en is rechts weergegeven in de gedaante van een menskoppige draak.⁵⁰ Door Gorissen wordt de duivel beschreven als een gedaante van een bok met hanenpoten als voeten en drakenvleugels als armen. Van der Horst omschrijft de duivel als een fabeldier in de vorm van een draak met menselijk hoofd, vleugels en poten, een zogenaamde Dracontopes. Boven zijn staart is een gezicht met dierlijke trekken waar te nemen.⁵¹

De man links met wie de duivel staat te praten is een oude man met grijze volle baard. Zijn kruisnimbus is van glanzend bladgoud. Hij draagt een mauve mantel.⁵² De onderste helft van de achtergrond toont een groen heuvellandschap en de bovenste helft een blauwe wolkenlucht.

II. God legt hier het lot van zijn trouwste dienaar, Job, in handen van de duivel, die God wil bewijzen dat zelfs de vroomste man op aarde God zal afzweren als hij met ziekte en tegenslag te maken krijgt (Job 2,1-6). Jobs rechtschapenheid zal hiermee getest worden. De duivel is van mening dat de Jobs godvrezendheid slechts weggenomen kan worden wanneer God zijn zegen en bescherming van Job wegneemt. Job zal zich tegen God keren, zegt de duivel, als alles wat Job lief is hem wordt ontnomen. God doet niet uit volle overtuiging mee met de beproeving van Job. God en de duivel komen daarom overeen om in ieder geval het leven van Job te sparen. Zijn huis en haard worden verzwolgen door brand en natuurlijk geweld. Job aanvaardt het gelaten en is bereid zonder protest het kwaad uit Gods hand te aanvaarden. Hoe hoort een rechtvaardig man immers te reageren en te spreken in zijn lijden op de kwellingen die hem worden aangedaan?⁵³

Gregorius verklaart in Boek 3 de opbouw van het gehele tweede hoofdstuk van het Bijbelboek Job volgens de methode van de drievoudige uitleg: in letterlijke (historische), in overdrachtelijke (allegorische) en in morele (of mystieke) zin. Gregorius beschrijft waarom God zijn dienaar Job laat beproeven door de duivel. De duivel, die staat voor het kwaad, twijfelt aan het onlaakbare ontzag dat Job voor God heeft en hem niets

heer David Phillips, dominee van de Holy Trinity Church in Utrecht op 21 mei 2014; Nieuwe Bijbelvertaling (2004/2007) via <biblia.net>.

⁵⁰ Gorissen (zie noot 5), p. 875.

⁵¹ Van der Horst 1989 (zie noot 7), p. 14; Gerritsen-Geywitz (zie noot 17), p. 63.

⁵² M. Conrads en G. Klinkhamer, *Elseviers Kostuumgids. Westerse kledingstijlen van de vroege Middeleeuwen tot heden*, Amsterdam 1985, p. 13.

⁵³ Blom (zie noot 26), pp. 29-34.

ongerijmde toeschreef (Job 1,9). Gregorius verwijst naar een vergelijkbare rijke man als Job in Lucas 16,24.

III. In vergelijking met andere *Moralia in Job*-handschriften blijkt dat initialen afgebeeld bij Boek 3 in ieder geval God en de duivel laten zien. Soms is Job de derde persoon die wordt afgebeeld. Het gebaar dat God maakt door met de rechterhand de mantel bijeen te houden en tegelijkertijd de elleboog van zijn andere arm te ondersteunen bij het spreken duidt op overleg.⁵⁴

Er is sprake van een relatie tussen de *Moralia* van Gregorius over de Bijbeltekst Job en het beeld in het handschrift. Een goed voorbeeld hiervan is een vergelijkbare *Moralia* afkomstig uit de Herzogenburg Stiftsbibliothek. De *Moralia* is weliswaar gedateerd eerste helft dertiende eeuw en afkomstig uit Duitsland, maar het geeft een goed beeld om de gehistorieerde initialen met het Utrechtse handschrift te kunnen vergelijken (MS. 95, fol. 36r). Hierdoor is te zien dat voor (bepaalde) boeken en hoofdstukken vergelijkbare thema's en taferelen worden uitgebeeld.

Herzogenburg, Stiftsbibliothek,
MS. 95, Mainz/Regensburg (?) 1260,
Boek 3, fol. 36r (detail).

⁵⁴ F. Garnier, *Le langage de l'image au moyen âge*, Vol. II Grammaire des gestes, Parijs 1982-1989, p. 174.

2. Fol. 40r, (Boek 4), initiaal 'Q' van 'Qui'.

I. Links is een vrouw afgebeeld in een rode surcotte met mouwsplitten. Daaronder draagt zij een blauw cotte met lange mouwen en een ronde hals. Onder haar borsten op taillehoogte wordt de jurk bijeen gehouden door middel van een gordel. Omdat de jurk een tot op de grond slepende mouw heeft, is deze over haar rechterarm gedrapeerd. De hoofdbedekking bestaat uit een barbette of georgette met sluier. Deze werd voornamelijk gedragen door oudere vrouwen en later ook door nonnen. Het is een hoofdsluier die meteen de hals en schouders bedekt.

Daarover draagt de vrouw op haar hoofd een mauve hoofddeksel. De vrouw maakt een gebaar dat duidelijk maakt dat zij haar toehoorder wil overtuigen.⁵⁵ De vrouw kijkt naar rechtsonder, naar de man die op de grond zit. Hij heeft zijn rechterbeen opgetrokken, het andere been ligt uitgestrekt op de grond. De man is naakt, op een witte lendendoek na, die hij losjes draagt (een flap van de stof heeft hij in zijn linkerhand). Hij heeft dun witgrijs krullend haar en een volle baard van dezelfde kleur. Over zijn hele lichaam zijn bulten en rode vlekken te zien. Hij krabt zichzelf met zijn rechterhand op zijn borstkast. Het tafereel is in een groen-bruin-blauw heuvellandschap weergegeven met een berg en een stadje op de achtergrond en een blauwe wolkenlucht.⁵⁶

II. Job staat voornamelijk bekend in de beeldtraditie als een halfnaakte man met een lendendoek om. Hij heeft een lange baard en is overdekt met zweren. Hij ligt op een mestvaalt; een vuilnishoop buiten het dorp. Tevens was het de plaats waar melaatsen naar toe werden verjaagd, want zij mochten zich met hun besmettelijke ziekte niet ophouden in de stad.

Job wordt hier bezocht door zijn vrouw, waarbij zij hem volgens het Bijbelverhaal zou hebben bespot. Ze zei tegen hem: 'Houd je nog vast aan je onberispelijkheid! Prijs God, zodat je zult sterven' (Job 2,9). Het lijkt of ze met deze woorden Job aanspoort opstandig te zijn tegenover God en zelfs met enig sarcasme oproept God te prijzen. Hij heeft al zijn uiterlijke waardigheid verloren, maar houdt vast aan zijn innerlijke onberispelijkheid en heeft God nog niet vervloekt of vaarwel gezegd. Job antwoordt zijn vrouw dat ze een dwaas is en hem een oneerbaar voorstel doet om juist God af te

⁵⁵ Garnier (zie noot 54), C97, p. 211.

⁵⁶ Modebeeld ca. 1440-1450 van de loshangende sluier aan de mouw. Bron: Conrads en Klinkhamer (zie noot 52), pp. 17, 19 en 29.

wijzen. Hij is bereid om zonder protest het kwade uit Gods hand aan te nemen, wel is hij verontwaardigd. Een verontwaardiging die in de loop van zijn lijden zal toenemen.⁵⁷

Gregorius zegt hierop, in de Proloog de woorden onderstrepnd, dat de verwensingen van Job niet stroken met de tekst uit de Schrift. Eerst zal vanaf het begin gekeken worden hoe Jeremia en David hun beproevingen op zich namen. Het commentaar op Jobs klacht begint vanaf het derde hoofdstuk tot aan Job 3,20: 'Waarom geeft God het licht aan ongelukkigen, het leven aan verbitterden'.

III. In veel *Moralia* handschriften wordt bij Boek 4 de gehistorieerde initiaal 'Q' de vrouw van Job afgebeeld terwijl zij hem bespot, beschimpt of terecht wijst, al dan niet in het bijzijn van de duivel, vrouwen of de drie vrienden van Job (Herzogenburg, MS. 95, fol. 42r). Dit is ook te zien in een Engels/Frans handschrift, gedateerd in het laatste kwart van de dertiende eeuw (Londen, British Library, Royal MS 8 F X, fol. 116r). De tekst van Gregorius heeft met het gehistorieerde initiaal te maken, omdat de vrouw een belangrijke rol speelt. Zij beschimpt Job en verklaart hem eigenlijk voor gek dat hij zo vasthoudt aan God en aan zijn geloof, terwijl Hij hem zo in de steek laat en met rampen overspoelt. Job weerlegt dit en houdt vast aan zijn geloof. Dit tafereel voert terug op de beeldtraditie van het Bijbelboek Job en zoals te zien is op een Franse misericorde gedateerd 1522.

Herzogenburg, Stiftsbibliothek, MS. 95, Mainz/Regensburg (?) 1250, Boek 4, fol. 42r (detail).

Job en zijn vrouw. Twee vrouwen staan achter de vrouw van Job, allen dragen een barbette. Job is gedeeltelijk naakt en overdekt met zweren. De vrouw houdt in haar rechterhand een banderol vast met de tekst uit Job 2,9. Job heeft in zijn linkerhand een banderol met de tekst 'Quasi una de stultis mulieribus lo(cuta es) uit Job 2,10 ('Je woorden zijn de woorden van een dwaas').

⁵⁷ Blom (zie noot 26), pp. 34-39.

Londen, British Library, Royal MS 8 F X,
Engeland of Frankrijk laatste kwart 13e eeuw,
fol. 116r (detail).

Job beschimpt door zijn vrouw.

Job en zijn vrouw, misericorde, 1522, Collégiale St. Martin de Champeaux, Champeaux (detail).

De aankleding van zijn vrouw in deze initiaal is wel vreemd. Zij wordt weergegeven als een bedelaar, omdat ze in dit tafereel aan de zijde van Job staat en niet meer samenspannt met de duivel. De associatie met de bedelaar en de duivel komt voort uit het afbeelden van de duivel als bedelaar.⁵⁸

⁵⁸ Terrien (zie noot 16), pp. 73-75.

3. Fol. 50v, (Boek 5), initiaal 'C' van 'Cum'.

I. Een knielende biddende man is weergegeven met dun witgrijs krullend haar en een volle baard in dezelfde kleur (zie fol. 40r). De man is in gebed gekniel met zijn rug naar links en kijkt naar rechtsboven, naar de hemel. Hij draagt een zogenaamde 'chaine', een lang wit onderhemd van linnen. Hij heeft blote voeten. De achtergrond is weergegeven als een groen heuvellandschap met witte wolkjes in een blauwe lucht.⁵⁹

II. De trouw van Job wordt beschreven. Daaraan voorafgaand gaat de klacht van Job, waarbij hij zijn geboortedag vervloekt. Hij verlangt er naar nooit bestaan te hebben en zo van alle pijn verlost te zijn. Hij beklagt zich bij God over het feit dat hij hem onderdrukt zonder aanwijsbare reden. Job heeft alle hoop laten varen op een God die hem nastaat een leven te geven zonder lijden, maar die nu met zoveel ellende een vijand voor hem is geworden.⁶⁰

Gregorius verklaart hierop de rest van het derde hoofdstuk tot aan de eerste twee verzen van hoofdstuk 5 van het Bijbelboek Job met het eerste betoog van Elifaz ('Roep dan, is er iemand die jou antwoordt? Tot wie in de hemel kun jij je wenden?').

III. Bij Boek 5 is niet duidelijk wat gangbaar is om af te beelden. Voor wat betreft de tekst uit het verhaal van Job komt de afbeelding uit dit handschrift Hs. 87 zeker overeen met de tekst. Het vergelijkingsmateriaal van Boek 5 van het Herzogenburg-handschrift geeft een voorstelling weer van de zittende zwerendragende Job afgebeeld met zijn drie vrienden.

Herzogenburg, Stiftsbibliothek, MS. 95, Mainz/Regensburg (?) 1260, Boek 5, fol. 50v (detail).

⁵⁹ Conrads en Klinkhamer (zie noot 52), p. 15.

⁶⁰ Blom (zie noot 26), pp. 43-53.

4. Fol. 62v, (Boek 6), initiaal 'S' van 'Servata'.

I. Een man staat naast een liggende man, die afgebeeld wordt tegen een heuvel met zijn hoofd boven en zijn benen naar rechtsonder. Hij heeft dun witgrijs krullend haar en een volle baard. Hij heeft zijn rechterarm over zijn buik gelegd en houdt zijn rechterhand bij zijn gestrekte linker onderarm; een teken van trots.⁶¹ Deze man heeft bulten over zijn hele lichaam. Hij draagt alleen een witte lendendoek. Op de achtergrond zijn vaag nog enkele contouren van bomen of een stad weergegeven tegen een blauwe, heilige lucht. De staande man rechts draagt een bruin puntbaardje. Hij is uitgedost in een beige mouwloze surcotte met een witte gordel. Dit is een overjas met hoge, afgebiesde gele zijsplit aan het been. Ook de loshangende mouw aan de rugzijde is met hetzelfde geel afgebiesd. De man houdt zijn linkerhand onder de witte gordelband. Zijn rechterhand houdt hij geopend opgericht bij het spreken.⁶² Als hoofdbedekking draagt hij een rode punthoed met naar beneden geslagen oorkleppen. De hoed is afgebiesd met een wit bontrandje. De benen zijn bedekt door middel van een blauwe 'hosen'. Dit zijn kousen, later gebreid, met vaak een leren zool onder de voetzool genaaid en hebben de functie van schoenen. De kous wordt aan het bovenbeen opgehouden door middel van een koord. Een stukje bloot bovenbeen is nog net zichtbaar door de split.⁶³

II. Jobs oudste vriend Elifaz (ook wel geschreven als Eliphaz) zoekt hem op in zijn misère op de mesthoop, nadat hij met twee andere vrienden van Job, Baldach (zelfde persoon als Bildad en/of Baldad) en Sofar (soms geschreven als Zofar) de situatie in ogenschouw heeft genomen. Nadat ze eerst zeven dagen en zeven nachten hebben gerouwd en gezwegen tot het moment dat ze Job aantreffen, spreken ze om beurten. Job vervloekt zijn onverdiende lijden. Elifaz vindt dit godlasterlijk en probeert hem hoop te geven: God straft niet zonder grond. Hij maant Job voor wijsheid te kiezen en de weg van de rechtvaardige, en niet de weg van de goddeloze, om het lijden een zinvolle plaats te geven in zijn bestaan. Elifaz spreekt zijn overtuiging uit dat wie kwaad doet, kwaad zal ontvangen; niemand lijdt onschuldig, zegt hij. Hij beweert dus dat Job misschien toch wel heeft gezondigd, anders was Gods toorn nooit op hem gevallen.

⁶¹ Garnier (zie noot 54), p. 127.

⁶² Ibidem, C97, p. 211.

⁶³ Conrads en Klinkhamer (zie noot 52), pp. 17-21.

Alleen de lezer weet dat het niet God is die Job wil beproeven, maar de duivel. Elifaz begrijpt dan ook het probleem niet van Jobs worsteling waarom hij moet lijden zonder schuld of reden.⁶⁴

Gregorius legt dit uit in hoofdstuk vijf met een betoog van Elifaz, te beginnen bij het derde vers ('Ik zag een dwaas die het voor de wind ging, maar plotseling was zijn huis vervloekt') en legt de betekenis van deze vervloeking uit. Job en zijn vrienden zullen uiteindelijk nooit iets te weten komen over de afspraak tussen God en de duivel.⁶⁵ De tekst wordt uitgelegd als een prefiguratie van de lijdende Christus, met de drie vrienden van Job als de discipelen van Christus. Zij worden in verband gebracht met het kwaad en dus (in de Middeleeuwen) met de joden. Een van de vrienden namelijk Judas, verraadde Jezus in de tuin van Gethsemane.⁶⁶ De verwijzing lijkt te kloppen door de verwijzing naar de stereotype afbeelding van Elifaz als Jood met de Joodse punthoed en zijn puntbaardje.⁶⁷

III. De beeldtraditie geeft Job weer met zijn drie vrienden en niet met elk van de vrienden afzonderlijk. De initiaal van Boek 6 heeft met de tekst te maken, omdat we zien dat Job in gesprek is met één van zijn vrienden. Uit de Bijbeltekst blijkt dat het hier gaat om Elifaz, die zijn eerste betoog houdt tegen Job. In het vergelijkende Herzogenburg-handschrift is Boek 5, zoals we zagen bij Hs. 87, Boek 5, gedecoreerd met Job en zijn vrienden. Bij Boek 6 van het handschrift wordt net als bij Hs. 87 aangevangen met een afbeelding van Job en Elifaz samen.

Herzogenburg, Stiftsbibliothek, MS. 95, Mainz/Regenburg (?) 1260, Boek 5, fol. 50v (detail).

Herzogenburg, Stiftsbibliothek, MS. 95, Mainz/Regenburg (?) 1260, Boek 6, fol. 59r (detail).

⁶⁴ Blom (zie noot 26), pp. 24, 58-65.

⁶⁵ Ibidem, p. 20.

⁶⁶ C.L. Seow, *Job 1-21. Interpretation and commentary, vol. 1*, Cambridge 2013, p. 453.

⁶⁷ B. Blumenkranz, *Juden und Judentum in der mittelalterlichen Kunst*, Stuttgart 1965, pp. 25-27, afb.28.

De beeldtraditie van de bijeenkomst van Job met zijn drie vrienden is ook te zien in romaans beeldhouwwerk. Een kapiteel uit de twaalfde eeuw toont Job aan de linkerzijde, als iemand die kalm zijn situatie overziet. Rechts wordt Job getroost door de engel uit de toespraak van Elihu (Job 33,23).⁶⁸

Job en zijn vrienden (links) en Job getroost door de engel (rechts).
Romaanse kapiteel van de Basiliek Notre-Dame van Daurade, Toulouse 1151-1200,
Musée des Augustins de Toulouse.

Ook een Italiaanse fresco uit 300 na Chr. laat dit beeld zien: Job, zijn vrouw en de drie vrienden.

Job, zijn vrouw en de drie vrienden. Fresco, Hypogeum van het Viale Manzoni, Rome derde eeuw na Chr.,
Benedettine de Priscilla, Rome.⁶⁹

⁶⁸ Terrien (zie noot 16), pp. 66-70.

⁶⁹ Ibidem, Color plate I.

5. Fol. 79v, (Boek 8), initiaal 'P' van 'Praecedenti'.

I. Achter de heuvel waarop een man, die met zijn voeten naar rechts ligt, staat een kasteelachtig gebouw in een bebost heuvellandschap. Ook de wolken aan de blauwe hemel zijn zichtbaar en daarachter zijn zelfs bergen te zien. De liggende man is wederom vrijwel naakt met slechts een lendendoek om. Hij heeft bulten over zijn hele lichaam. Zijn linkerhand heft hij op in een spreekgebaar, zijn rechterhand ligt losjes over zijn heup om zijn lendendoek vast te houden. Deze houding geeft weer dat de persoon droevig is.⁷⁰

II. Job zit nog steeds op de mesthoop. Hij kan het oordeel van zijn vriend niet accepteren, omdat hij overtuigd is van zijn onschuld. Job verlangt ernaar gezuiverd te worden van alle blaam, maar hij is te zwak om dit van God af te dwingen.⁷¹

Gregorius legt hierop aan de hand van Jobs antwoord op het eerste betoog van Elifaz, Bijbelboek 6,27 uit wat zijn woorden precies inhouden. Het antwoord van Job gaat door tot hoofdstuk acht. Daarna houdt Bildad een betoog: in hoofdstuk acht spreekt hij over de betekenis van de schijnheiligheid en dat 'God onschuldigen nooit zal verachten' (Job 8,20). God is rechtvaardig en Hij zal rechtvaardigheid belonen (Job 8,6-8). Job dient te berusten in zijn lot en dient lijdzaam te wachten op zijn beloning.

III. Het is niet duidelijk wat gebruikelijk was om hier af te beelden in de *Moralia*-boeken. In ieder geval past het beeld van Boek 8 bij de verhandelingen van Gregorius in Boek 8. Boek 7 van het Herzogenburg-handschrift geeft net als in de chronologie van Hs. 87 een eenzame Job weer. Deze Job wordt hier gezien als prefiguratie van Christus. Kennelijk vond de verluchter van Hs. 87 het niet belangrijk genoeg om Boek 7 van een gehistorieerde initiaal te voorzien en Boek 8 wel. De reden daarvoor zou kunnen zijn dat Gregorius Jobs eerste antwoord onderbouwt in Boek 8.

⁷⁰ Garnier (zie noot 54), p. 183.

⁷¹ Blom (zie noot 26), pp. 65-70.

Herzogenburg, Stiftsbibliothek,
MS. 95, Mainz/Regensburg (?)
1260, Boek 7, fol. 65v (detail).

Herzogenburg, Stiftsbibliothek, MS. 95, Mainz/Regensburg (?) 1260, Boek 8, fol. 72r (detail).

Soldaat staat naast Job, die zit te treuren op de grond.
De initiaal refereert aan het vers "Super pupillum irruitis ... (Job 6,27) ('Een weeskind zouden jullie nog verdobbelen, jullie zouden zelfs je eigen vriend verkopen!').

6. Fol. 114v, (Boek 11), initiaal 'Q' van "Quamuïs'.

I. Links staat een rijke man die praat met een zittende man op de grond. De man links draagt een beige cotte met bies onderaan. Daarover draagt hij een oranjegele surcotte die gegord gedragen wordt. Aan de gordel hangt een blauw geld- of buideltasje. De man draagt bruine puntschoenen. Hij heeft witgrijs krullend haar en een gevorkt baardje. Zijn rode hoed heeft ter hoogte van het oor een gespleten groene rand met inkeping die omhoog geklapt is. Het gebaar dat hij maakt, duidt op het houden van een redevoering.⁷² De naakte man rechts met witgrijze volle baard kijkt zorgelijk en is overdekt met donkere bulten. Hij houdt zijn armen gekruist in zijn schoot (een teken van machteloosheid) en leunt half zittend tegen een donkere rotsachtige heuvel.⁷³ De lucht daarachter is blauw.

II. Job op de mesthoop wordt bezocht door Sofar, zijn tweede vriend. De basis van Sofars rede is die van de traditionele leer van de vergelding. Deze luidt, dat de goddeloze de gevolgen van zijn handelen zal merken. Sofar raadt Job aan nederig te zijn en zich aan God te onderwerpen, berouw te tonen en zijn lot in handen van God te leggen. God straft niet voor niets. Zo handelt volgens hem een wijs en rechtvaardig man.⁷⁴

Gregorius zegt hierop middels het antwoord van Job op Sofars eerste betoog in Bijbelboek hoofdstuk twaalf, vanaf het zesde vers, tot aan de eerste vier verzen van het veertiende hoofdstuk dat er toch niemand op de wereld is die de wereld zo kan besturen als alleen God dat kan. Job klaagt steen en been en wenst niet meer te bestaan op deze wereld.

III. De relatie tussen tekst en het beeld lijken hier te kloppen. Sofar houdt zijn eerste betoog tegen de klagende Job, die nog steeds op een lendendoek na, naakt en overdekt met zweren is. In het vergelijkingsmateriaal van het Herzogenburg-handschrift en het Engelse handschrift uit de vroege veertiende eeuw uit de Emmanuel College in Cambridge (Ms. 112) is te zien dat bij Boek 11 een heel ander beeld wordt geschetst. Deze afbeeldingen verwijzen naar Job als Christus bij het Laatste Oordeel (het Oude Testament) of Job klagend tegen zijn drie vrienden.

⁷² Garnier (zie noot 54), C97, p. 211.

⁷³ Ibidem, p. 127; Conrads en Klinkhamer (zie noot 52), p. 15.

⁷⁴ Blom (zie noot 26), pp. 68-70.

Herzogenburg, Stiftsbibliothek, MS. 95, Mainz/Regensburg (?) 1260, Boek 11, fol. 99r (detail).

Job hoort het eerste betoog van Sofar aan. Christus wordt weergegeven als een oordelende Christus bij het Laatste Oordeel met kruisnimbus, met zwaard in zijn rechterhand en een open boek in zijn linkerhand. Hij is gezeten op een wolk. Dit beeld klopt met de tekst, omdat God de bestuurder van de wereld is.

Cambridge, Emmanuel College Library, Emm. Ms. 112, East Anglia 1310-1320, Boek 11, fol. 72v (detail).

Job met geleerdenhoed op, draagt in zijn rechterhand een banderol met de tekst '*Nud(us) Eg(re)ssus sum de utero matris mee et nudus reuertar illuc*' (Job 1,21), dat zo veel willen zeggen als: 'Naakt ben ik uit de schoot van mijn moeder gekomen en naakt zal ik in haar schoot terugkeren.' Met zijn linkerhand heft Job zijn hand op, het luistergebaar, naar drie mannen, waarvan één met een capuchon op en een tweede met een coiffe op zijn hoofd.⁷⁵

⁷⁵ Garnier (zie noot 54), H62, p. 211.

7. Fol. 153v, (Boek 16), initiaal 'Q' van 'Qui'.

I. De man op de voorgrond, liggend tegen een groenige heuvel rechts in de initiaal, heeft halflang witgrijs krullend haar en een volle baard. Hij is naakt en draagt een losse lendendoek; hij heeft bulten over zijn gehele lichaam en ligt naar rechts kijkend op de grond. Zijn rechterhand ligt bij zijn schouder en linker ligt in de liesstreek. Dit gebaar staat voor totale ontredding.⁷⁶ Links op de achtergrond staan brandende huizen met donkere rookpluimen temidden van bomen. De lucht is blauw.

II. Dit is de enige initiaal waarbij echt drama te zien is: op de achtergrond gaan de bezittingen van Job in vlammen op.

Job luistert niet naar het betoog van zijn vriend Sofar. Hij richt zich rechtstreeks tot God om zichzelf te verdedigen en om God verantwoording te vragen. Ziet Hij wel hoe Job leeft? Job geeft een uitgebreide beschrijving van zijn leven, waaruit moet blijken dat hij als een rechtvaardig man heeft geleefd. Job vraagt God zijn vraag te beantwoorden, iets wat hij zich eerst had voorgenomen, maar nog niet daadwerkelijk had aangedurfd.⁷⁷

Gregorius interpreteert, na eerst door het 21^e, 22^e en 23^e hoofdstuk te zijn gegaan van het Bijbelverhaal Job met diens antwoorden op Sofars tweede betoog en Elifaz' derde betoog en de interpretatie van 'Zelfs de moederschoot kent hen –de goddelozen- niet meer' (Job 24,20) waarbij God Job helemaal over het hoofd ziet en de goddelozen beter kent.

III. De afbeelding van Job met de dramatische weergave van de verwoesting van zijn bezittingen op de achtergrond passen in het verhaal. In het vergelijkingsmateriaal is gekozen voor het lijdensverhaal van de zieke Hikzia en de profeet Jesaja. Omdat het Emmanuel-handschrift (meer) in het teken staat van de prefiguratie van Christus is dit een voor de hand liggende afbeelding voor dat handschrift.

⁷⁶ Garnier (zie noot 54), p. 183.

⁷⁷ Blom (zie noot 26), p. 78.

Cambridge, Emmanuel College Library, Emm. Ms. 112, East Anglia 1310-1320, Boek 16, fol. 99v (detail).

De zieke Hizkia, liggend op bed, wordt gewaarschuwd door de profeet Jesaja (met een jodenhoed). Jesaja houdt met zijn linkerhand een banderol vast met de tekst: 'Dispone Domui tue (quia morieris et non) vives, Jesaja 38,1. Hetgeen betekent: 'Omstreeks dezelfde tijd werd Hizkia dodelijk ziek. De profeet Jesaja, de zoon van Amos, kwam naar hem toe en zei: 'Dit zegt de Heer: Maak je laatste wilsbeschikking op, want je sterft. Je zult niet meer beter worden.'

8. Fol. 164r, (Boek 17), initiaal 'Q' van 'Quotiens'.

I. Links in de initiaal staat een blonde man afgebeeld met een gevorkt baardje. Deze treurig kijkende man draagt een witte tulband. Fraaie koordjes zijn om de rol gedraaid om de vorm te behouden. In de banderol bij zijn hoofd wordt de naam 'Baldach' vermeld. Deze man, ook wel Bildad genaamd, is gekleed in een rode knielange surcot met wijde mouwen en hoge zijsplitten. Alle splitten, mouw- en halsranden zijn afgebiesd met een witte stof. Dit type is vooral in mode na 1330. Aan zijn linkerzijde op heuphoogte hangt aan de witte ceintuur een mes. Hij draagt blauwe hosen met leren zolen.

De naakte man rechts heeft een lendendoek om. Zijn linkerhand ondersteunt zijn hoofd. Zijn rechterhand ligt over zijn buik op zijn linkerheup; een gebaar van iemand die moe gestreden is.⁷⁸ Hij ligt op een groene heuvel in een landschap met een weggetje dat loopt van het tweetal naar een dal met meertje op de achtergrond, waarbij een viertal nederzettingen op de heuveltoppen liggen. De lucht is blauw met hier en daar een wolkje.⁷⁹

II. Bildad is Jobs derde vriend en vertegenwoordigt de traditionele theologie. Deze gaat uit van oorzaak en gevolg, van handeling en consequentie. Deze leer wordt alleen toegepast op slechte mensen. Bildad is overtuigd dat Job, gezien de situatie waarin hij zich bevindt, zeker gezondigd moet hebben. Of dat nu Job zelf is geweest, of één van zijn tien kinderen maakt niet uit; God straft Job niet voor niets op deze indringende wijze.⁸⁰

Gregorius gaat voort na Job 24,20 met de bespreking van hoofdstukken 25 en 26 in de morele betekenis. Die komt neer op uitleg van Bildads derde betoog en Jobs antwoord daarop.

III. Zoals eerder aangegeven was het gangbaar om Job af te beelden samen met zijn drie vrienden. Het is vrij uitzonderlijk dat de drie vrienden apart van elkaar worden weergegeven (zie Rome, cod. Vat. gr. 1231, fol. 161v). De tekst over Bildad en zijn derde betoog aan Job komen overeen met de tekst van Boek 17.

Uit het onderzoek is gebleken dat bij Boek 17 in andere *Moralia* het omkappen van een boom of plant wordt afgebeeld. Dit is te zien op fol. 135r van het Herzogenburg-handschrift en de beroemde *Stephan Harding Moralia* uit Dijon, Ms. 173, fol. 41. Het

⁷⁸ Garnier (zie noot 54), J50, p. 119.

⁷⁹ Conrads en Klinkhamer (zie noot 52), p. 21.

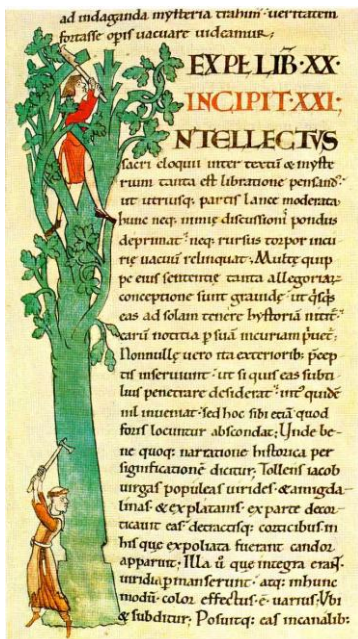
⁸⁰ Blom (zie noot 26), pp. 68-70.

omkappen van de boom of plant zou verwijzen naar de 'Parabel van de twee planten' (Job 8,16). Bildad maakt in zijn eerste betoog de vergelijking met het moedwillig verwijderen van de boom en het verloochenen van het geloof. De boom symboliseert God, de kwade genius van het lijden. De boom zal gedijen, zijn wortels zullen woekeren, zodat men hem nooit helemaal kan uitroeien. De parabel verwijst naar God die de kwaden niet zal sterken en de onschuldigen nooit zal verlaten.

In Hs. 87 wordt de boom niet afgebeeld als verwijzing naar de parabel. Een verklaring daarvoor is niet gevonden in de literatuur.

Herzogenburg, Stiftsbibliothek,
MS. 95, Mainz/Regensburg (?) 1260,
Boek 17, fol. 135r (detail).

Dijon, Bibliothèque Municipale de Dijon,
Ms. 173, *Moralia in Job*, Dijon 1111,
fol. 41r (detail).

Rome, Biblioteca Apostolica Vaticana,
cod. Vat. gr. 1231, *Griekse Bijbel* 12e eeuw, fol. 161v.
Job met nimbus en Bildad.

9. Fol. 281r, (Boek 30), initiaal 'B' van 'Beatus Iob'.

I. De naakte man links is overdekt met rode bulten voorzien van gele centrale vlekken erin, zichzelf krabbend op zijn buik.

Het tafereel speelt zich af in een bosachtige omgeving met een vijftal palmbomen met gekronkelde boomstammen. De grond is voorzien van plantjes. De zeer triest kijkende man, nu met bruin, sluijk lang haar en kort getrimd donker baardje, wordt bezocht door een vrouw. Zij wijst naar hem met geopende rechterhand, ten teken hem met klem te willen overtuigen.⁸¹ De vrouw draagt een groene cotte, met daarover een rode surcotte met pofmouwen. Een witte barbette of gorgette bedekt haar hals, alsmede de borst- en schouderpartij. De surcotte valt naar buiten toe open en is gevoerd met bont. Haar zwarte schoenen zijn niet puntig, zoals de toen heersende mode voorschreef. Als hoofdbedekking draagt zij een zwarte 'atour', die het modebeeld bepaalde tot 1470. Deze zeer hoge hoed wordt gedragen over een witte sluier van dun linnen. Een zwarte sjaal is bevestigd aan de hoed en reikt tot op de grond.⁸²

II. Job op de mesthoop wordt in Hs. 87 voor de tweede maal bezocht door zijn vrouw. Zij speelt een cruciale rol in het Bijbelboek Job: in confrontatie met het lijden van haar echtgenoot Job, zweert zij het godsgeloof af (Job 2,10).⁸³ Opmerkelijk is dat in Hs. 87 de vrouw tweemaal wordt afgebeeld, terwijl het Bijbelverhaal slechts een eenmalig bezoek vermeldt. Boek 30,38 van de *Moralia* verwijst naar de beschuldiging van de vrouw van Potifar aan het adres van de gekochte slaaf Jozef (Gen. 39,8-9). Opvallend is dat zowel Job als Jozef onder Gods hoede staan en Hij hen beiden terzijde staat. Wellicht hierom wordt zij tweemaal afgebeeld.

Het zou ook kunnen dat de vrouw van Job gebaseerd is op een model dat een ander iconografisch thema heeft. Nader onderzoek zal dat moeten uitwijzen.

Gregorius geeft een uitleg over het antwoord van God op Jobs vragen (Job 38,34-39,8). Hij die de wereld schiep in zeven dagen discussieert over vele gewetensvragen op een vrome en geleerde manier, speciaal gericht op de prediking van het evangelie.

III. In het vergelijkingsmateriaal is geen overeenkomst te vinden. Bijzonder is dat in Boek 18 van MS. 95, fol. 140v, de vrouw van Job ook een tweede keer afgebeeld wordt. Het betreft echter een andere context dan voor Hs. 87. Er wordt verwezen naar Job 27,1

⁸¹ Garnier (zie noot 54), C97, p. 211.

⁸² Conrads en Klinkhamer (zie noot 52), pp. 18-19, 31.

⁸³ L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, Vol. 3, Dl. 2 *Iconographie de la Bible, Bd. 1 Ancien Testament*, Parijs 1956, p. 316.

en 28,21, het derde betoog van Bildad en het antwoord van Job daarop. Te zien is Jobs vrouw en vijf mannen, waaronder de drie vrienden. Het folium dat te vergelijken zou zijn met Boek 30, Hs. 87, toont echter God, sprekend vanuit de wolk, en Job luisterend daaronder (Herzogenburg MS. 95, fol. 230r).

Herzogenburg, Stiftsbibliothek,
MS. 95, Mainz/Regensburg (?) 1260,
Boek 18, fol. 140v (detail).

Herzogenburg, Stiftsbibliothek,
MS. 95, Mainz/Regensburg (?) 1260,
Boek 30, fol. 230r (detail).

11. Fol. 307r, (Boek 32), initiaal 'S' van 'Sancti'.

I. Een tegen een heuvel liggende man rechts draagt alleen een lendendoek, met daarop zijn rechterhand ter hoogte van zijn heup. De achtergrond is een bergachtig landschap. De lucht is voorzien van enkele witte sluitwolkjes. De man links kijkt naar de liggende man en vertelt hem iets. Hij draagt een korte rode cotte met lange mouwen met daarover een mauve mouwloze surcotte van kniehoogte die is afgezet aan de armsgaten en de zoom met bont. Hij houdt zijn linkerhand aan zijn zwarte riem. Hij draagt wel zwarte veterschoenen. Op zijn hoofd heeft hij een donkere bonnet met opgeklapte bontrand.⁸⁴

II. Job ligt nog steeds ziek op de mesthoop en wordt bezocht door een vierde metgezel, zijn neef Elihu (ook als 'Helihu' geschreven). Elihu haalt fel uit naar de drie mannen omdat ze Job geen antwoord hebben kunnen geven, terwijl ze Job wel schuldig verklaarden. Maar hij is ook boos op Job, omdat deze meende in zijn recht te staan tegenover God. Elihu doet een laatste poging Job te leren zijn eigen godsdienst te onderzoeken. Geen van de drie vrienden reageert op de betogen van Elihu. Ook Job blijft zwijgen. Hij kan niet meer geloven in de door de betrokken mensen aangedragen theorieën: ieders leven is weer anders en Gods wegen zijn ondoorgrondelijk. Job gelooft nog wel in God, maar heeft geen vertrouwen meer in diens voorzienigheid. Job blijft strijdlustig volhouden dat hij onschuldig is.⁸⁵

Gregorius zet de betekenis van de twee laatste verzen van het 39^e hoofdstuk en de eerste veertien verzen van het 40^e hoofdstuk uiteen. Vele zaken zijn onderwezen in de uiteenzetting en de verklaring betreffende de oneindige kracht van God en de neerbuigende, kwetsende houding van de duivel tegen de mensheid ('Wanneer je op eigen kracht zult winnen, dan zal ook ik je prijzen' (Job 40,14)).

III. Terwijl in Hs. 87 Elihu zijn bevindingen onomwonden aan Job doorgeeft, laat het Herzogenburg-handschrift iets anders zien. Hier wordt Elihu's betoog al eerder weergegeven in Boek 27. Elihu wordt daar samen met Gregorius de Grote afgebeeld. In de *Moralia* wordt in dat boek de waarde en de ethiek uitgelegd van het ware christelijke geloof aan de hand van Job 32,1-37,24. Elihu krijgt in Hs. 87 een eigen gehistorieerde initiaal toebedeelt. Opvallend, omdat in Boek 32 in de *Moralia* niet gesproken wordt door

⁸⁴ Conrads en Klinkhamer (zie noot 52), pp. 17, 21.

⁸⁵ Blom (zie noot 26), pp. 79-88.

Elihu. De verluchters van Hs. 87 hebben klaarblijkelijk de chronologie van het verhaal van het Bijbelboek willen bewaren en de laatste belangrijke spreker Elihu ook een plek willen geven. Hieruit valt af te leiden dat bij de tot standkoming van het decoratieprogramma is gekeken naar de belangrijke gebeurtenissen en personen van het Boek Job.

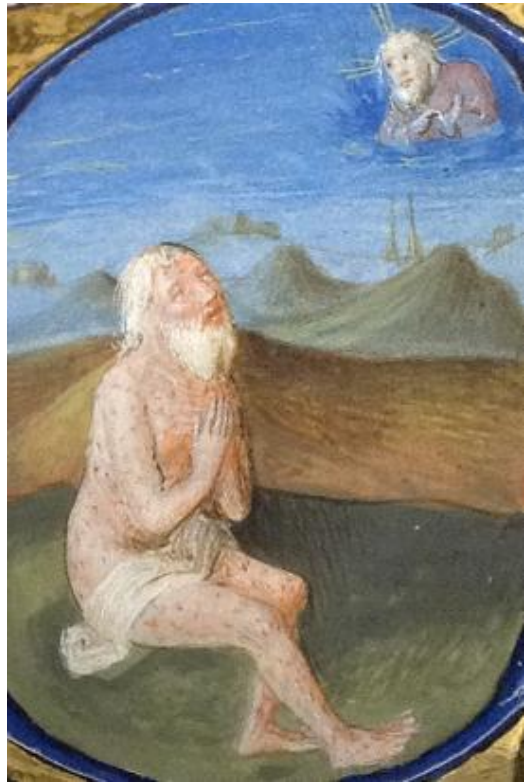

Herzogenburg, Stiftsbibliothek MS. 95, Mainz/Regensburg (?) 1260, Boek 27, fol. 206r (detail).

Betog van Elihu met kaproen en Gregorius de Grote als bisschop met mijter en koormantel, met de rechterhand in spreekgebaar en in de linkerhand een gesloten boek vasthoudend.

12. Fol. 327r, (Boek 34), initiaal 'Q' van 'Quia'.

I. Een naakte man met een losse lendendoek zit overdekt met rode bulten links biddend en naar rechtsboven kijkend op de grond in een bergachtig landschap. Rechts bovenin de hemel is een buste weergegeven van een man gekleed in een mauve omslagdoek: het lijkt de man met baard en aureool van fol. 32v. De aureool is echter vervangen door een kruisvorm van stralen.

II. Dan is het zo ver: de Heer antwoordt Job. Een echt antwoord op de vraag wordt niet gegeven, alleen het inzicht dat Job niet de wijsheid en macht heeft van de bestuurder van de wereld. Het onschuldig lijden is verklaarbaar, zo wordt Job uitgelegd.⁸⁶

Gregorius verwijst hier in Boek 34 naar het Bijbelverhaal Job (Job 40,20 Statenvertaling 1977) waar gerefereerd wordt aan de trots van de duivel en de meest wrede vervolgingen van de Antichrist tegen de heiligen om ofwel te kiezen voor hem of voor God.

III. Zoals in de vele afbeeldingen in het Bijbelboek Job, is God te zien als oude man, die Job toespreekt vanuit de hemel. In het Bijbelboek Job wordt gesproken over een storm. Op deze afbeelding is daar niets van te zien, zelfs geen wind. Het is heel gebruikelijk om bij Boek 34 een vergelijkbare afbeelding als uit Hs. 87 te plaatsen, alleen met meer dramatische wolkenpartijen om een storm uit te beelden. Het valt op dat de verluchter van het Herzogenburg-handschrift dichter bij de tekst uit het Bijbelverhaal bleef dan de makers van de Utrechtse Gregorius.

Herzogenburg, Stiftsbibliothek, MS. 95, Mainz/Regensburg (?) 1260, Boek 34, fol. 267r (detail).

God antwoordt (Job 41:20-34). Alleen het hoofd met een kruisnimbus is te zien, omgeven door stralen. Hij komt uit de hemel vallen vlak boven Leviathan, het monster nu als koning gekroond, vallend en half liggend op een altaar met kledje.

⁸⁶ Blom (zie noot 26), pp. 88-98.

13. Fol. 334v, (Boek 35), initiaal 'Q' van 'Quia'.

I. Een man met witgrijs halflang haar en een volle baard knielt biddend voor een altaar, bedekt met een wit altaarkleed met geborduurde zwarte kruisjes. De man draagt een blauwe mouwloze mantel over een mauve cotte met insteekzak met daarover een lila capuchon met schouderstuk. Hij draagt bruine veterschoenen. De tekst op het lichtblauwe achterbord van het huisaltaar luidt:

*unum
crede
deum nec vane iura
per ipsum sabata sanc-
tificates habenas in
honore parentes*

(Vertaling:

Geloof in één God en zweer niet ijdel bij hemzelf.

Moge u/jij de sabbat als heilig behandelen.

Moge u/jij uw/je ouders in ere houden).

Dit vers verwijst naar een gedeelte van de tien geboden (Deuteronomium 5, 6-21).⁸⁷

De wanden van het vertrek hebben een lichtblauwe lambrizing met klavermotief en langwerpige staande panelen. De vloer is in een zwart-wit motief betegeld.⁸⁸

II. Job spreekt met God.⁸⁹ Job voelt zich overweldigd en erkent de grootheid en rechtvaardigheid van God, maar hij toont geen berouw voor zijn gevoel van onrechtvaardigheid van het - door hem als onverdiend bestempeld - lijden dat hem door God is aangedaan. Hij zwijgt na het zien van God en beaamt dat hij tekort is geschoten in kennis. Maar hij heeft niet echt antwoord op zijn vragen gehad en zal die ook niet krijgen van God. Job bidt voor zijn drie vrienden, zoals hem is opgedragen door God. De eerste regel van het vers 'Geloof in één God en zweer niet ijdel bij hemzelf' verwijst naar de godvrezendheid van Job.

⁸⁷ Met dank aan de transcriptie en vertaling door Drs. R. Roosenboom, docent Klassieke Talen, Katholieke Scholengemeenschap 'De Breul' te Zeist.

⁸⁸ Conrads en G. Klinkhamer (zie noot 52), pp. 17-19.

⁸⁹ Blom (zie noot 26), pp. 98-110.

Gregorius herhaalt in dit laatste Boek 35 nog eens alle zaken die hij eerder besproken heeft in zijn immense werk. Zo komt, net als in de raamvertelling van het Bijbelboek Job, alles bij elkaar in het laatste boek. De *Moralia* besluit met het geven van de meest nederige betekenis aan het menselijke lijden. Door dit lijden van Job wordt aangegeven waar het in het christelijke geloof om dient te gaan: niet om het verwerven van gunst en voorspoed, maar om het bewandelen van het goede levenspad. Gregorius toont in Job een voorbeeld van een mens die groeit in zijn geloof. Hiermee wordt de rode lijn van het Bijbelverhaal Job en de *Moralia* over het lijden, de opstandigheid en de vasthoudendheid bekrachtigd. Gods' knecht Job wordt vereerd om zijn uiteindelijke berusting in zijn lot, het geloof in God en zijn nederigheid ten opzichte van God. Door dit proces komt hij tot een dieper vertrouwen.

III. Dat Job dankend en biddend wordt afgebeeld, is een beeldtraditie van hoofdstuk 42 van het Bijbelboek Job. Maar of het algemeen gangbaar was voor de beeldtraditie van Boek 35 in de *Moralia* kan niet met zekerheid gezegd worden. In het Herzogenburg-handschrift wordt Job knielend weergegeven en houdt hij twee lammeren omhoog. In Gregorius' tekst worden de redenen van de Heer uiteengezet om het lijden van Job te verklaren en te plaatsen in het christelijke gedachtegoed. Daarmee past ook het beeld van een biddende en begrijpende Job bij de tekst en in de beeldtraditie, zoals in Hs. 87.

Herzogenburg, Stiftsbibliothek, MS. 95, Mainz/Regensburg (?) 1260, Boek 35, fol. 273v (detail).

Offers van de vrienden. Het hoofd van Christus-Logos, met een kruisnimbus, verschijnt in de hemelboog boven de twee brandende kaarsen op een altaar. Daarnaast knielt Job, gedeeltelijk gekleed in een omslagdoek, waarbij zijn zweren nog deels te zien zijn. Hij houdt twee lammeren omhoog naar God. Twee vrienden kijken achter hem staand toe.

3.2 Twaalf initialen met dier- en mensmotieven

De bespreking van de gedecoreerde initialen wordt even als de gehistorieerde initialen aan de hand van de drie paragrafen uiteengezet: voorstelling initiaal, toetsing aan het Bijbelboek Job en de vergelijking van de decoraties van de initialen en de motieven van de Meester van Katherina van Kleef. In de navolgende bespreking zal het verband tussen deze onderdelen uitgelegd worden.

1. Fol. 16v, (Boek 1), letter 'V' van 'Vir'.

I. Een in profiel weergegeven behaarde, naakte man met blauwe muts is gedeeltelijk verstopt in acanthusbladen en hij eet een groene vrucht. De acanthusbladeren zijn groen met gouden stipjes aan de buitenzijde en rood aan de binnenkant. De achtergrond is van bladgoud.

II. Voorafgaand aan Boek 1 wordt in de Proloog een aanzet gegeven voor het Boek Job, namelijk hoe zal Job reageren als hij alles wat hem dierbaar is verliest. Gregorius legt vervolgens aan de hand van de eerste verzen van het Bijbelboek Job de totstandkoming van het bezit van Job uit, 'de aanzienlijkste man van het Oosten' (Job 1,3). Hij doet dit aan de hand van het verklaren van elk vers van het Bijbelverhaal Job. Het bezit van Job is gegeven door God en mag dus ook weggenomen worden door hem. Centraal in de *Moralia* staat de ziel die op de proef gesteld wordt en het idee van de hemelvaart van ziel.⁹⁰ Het eten van de vrucht zou een indirecte verwijzing kunnen zijn naar de zondeval en daarmee het ontnemen door God van het 'eeuwige leven'.⁹¹

III. Gorissen treft dezelfde figuur aan in het getijdenboek van Katherina van Kleef, MS. M. 917, p. 9. Het figuur komt voor in de tekst van de Mariagetijden, *Terts*, in de miniatuur 'God zendt de engel van de Annunciatie'. Een vergelijkbare muts en acanthusbladeren zijn te zien in respectievelijk Utrecht, Catharijneconvent, BMH h165, fol. 13r en fol. 123r; een getijdenboek uit de omgeving van de Meester van Katherina van Kleef gedateerd 1440-1460.⁹²

⁹⁰ Blom (zie noot 26), pp. 39-43.

⁹¹ Ibidem, p. 272.

⁹² Gorissen (zie noot 5), p. 871; As-Vijvers (zie noot 12), p. 79; <adlib.catharijneconvent.nl>.

New York, Pierpont Morgan Library & Museum, MS. M. 917, p. 9; M 945, fol. 28r (detail).
(hoedje, uit acanthusblad)

Utrecht, Catharijneconvent, BMH h165, fol. 13r (detail).

Utrecht, Catharijneconvent, BMH h165, fol. 123r (detail).

2. Fol. 106r, (Boek 10), letter 'Q' van 'Quotiens'.

I. Een pauw (Lat. *Pavo cristatus*) pronkend met zijn staartdekveren. De pauw staat zowel in de profane als de christelijke kunst symbool voor het eeuwige leven en voor Christus' opstanding. Volgens antieke schrijvers verging het vlees van dit dier nooit. In de kunst wordt de pauw afgebeeld bij de Geboorte van Christus, de Annunciatie en het Laatste Avondmaal. Ook staat de pauw symbool voor trots en wedergeboorte.⁹³

II. Gregorius bespreekt het eerste betoog van Sofar en het antwoord daarop van Job in de eerste vijf verzen (Job 12,5). Job blijft God aanroepen en wacht op antwoord. Hij blijft bij zijn idee dat alleen onrecht wordt bestraft.⁹⁴ Aan het eind van Boek 10, Pars II, geeft Gregorius een aantal verwijzingen naar het eeuwige leven en het dodenrijk bij het verklaren van Job 11,13-15. Zo heeft de verluchter waarschijnlijk naar aanleiding van het interpreteren van de Latijnse tekst het verband gelegd naar de pauw en het eeuwige leven.

III. Gorissen vermeldt dat het atelier van de Meester van Katherina van Kleef werkte met voorbeeldboeken of sjablonen van decoraties. Eén van deze decoraties was de

⁹³ J. van Laarhoven, *De beeldtaal van de christelijke kunst. Geschiedenis van de iconografie*, Nijmegen/Amsterdam, 2011⁶ (1992), p. 61.

⁹⁴ Blom (zie noot 26), pp. 58-59.

pauw, zoals van fol. 106r. In het getijdenboek van Katherina van Kleef (MS. M. 917) komt een vergelijkbare pauw voor op p. 6.⁹⁵

Sinds Augustinus *De civitate Dei* populair werd in de Middeleeuwen met vroegchristelijke voorstellingen waarbij het motief van de pauw in volle uitmonstering de betekenis had van onsterfelijkheid, ziet men de pauw regelmatig terugkomen (tot ca. 1440 zoals in het voorbeeldboek van het atelier van de Meester van Katherina van Kleef).⁹⁶ Vergelijkbare pauwen komen voor in het getijdenboek van Willem van Lochorst en het Utrechtse Pontificale, Hs. 400, die beiden vervaardigd zouden zijn in het atelier of door de Meester van Katherina van Kleef. Ook in een getijdenboek uit de omgeving van de Meester van Katherina van Kleef (Utrecht, Catharijneconvent, BMH h165, fol. 13v) is een dergelijke pauw waar te nemen. Door Paul Pieper wordt net als door Gorissen een verband gelegd met de Meester van Katherina van Kleef, vanwege de overeenkomsten door het waarschijnlijke gebruik van sjablonen.⁹⁷

New York, Pierpont Morgan Library & Museum, MS. M. 917; MS. M.945, getijdenboek Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1438-1460, p. 6; f. 23v (detail).

Den Haag, Museum Meermanno, Hs. 10 F 50, getijdenboek van Willem van Lochorst, Utrecht ca. 1460, fol. 154v (detail).

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 400, Pontificale, Utrecht ca. 1450, fol. 99v, (detail).

Utrecht, Catharijneconvent, BMH h165, getijdenboek, omgeving van de Meester van Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1440-1450, fol. 13r (detail).

⁹⁵ Gorissen (zie noot 5), p. 880.

⁹⁶ Ibidem, p. 880.

⁹⁷ P. Pieper, 'Das Stundenbuch der Katharina von Lochorst und der Meister der Katharina von Kleve', in: *Westfalen. Hefte für Geschichte Kunst und Volkskunde* 44, Münster 1966, dl. 1-4, pp. 97-157.

3. Fol. 170v, (Boek 18), letter 'P' van 'Plerumque'.

I. Buste van een in oranje geklede man en paarse punthoed is gedeeltelijk verstopt in groene en van binnen rode acanthusbladeren. De achtergrond is van bladgoud.

II. Gregorius beschrijft het betoog van Jobs antwoord op Bildads derde betoog, waarin over de wijsheid gesproken wordt (Job 28), een belangrijk hoofdstuk in het Boek Job, omdat Job hier indirect het woord tot God richt, aan wie hij nu het woord geeft (Job 30,20): 'Ik roep u om hulp, maar u antwoordt niet'.⁹⁸

III. Gorissen noemt deze figuur een 'acanthus-drôlerie', waarvan vele varianten voorkomen, gevat in een krul van een acanthusblad. Deze weergaven komen voor het eerst voor in het begin van de vijftiende eeuw en worden toegepast door het atelier van de Meester van Katherina van Kleef, eind jaren 1420.⁹⁹

Utrecht, Catharijneconvent, BMH h165, getijdenboek, omgeving van de Meester van Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1440-1450, fol. 123r (detail).

Utrecht, Catharijneconvent, ABM h15, getijden- en gebedenboek, omgeving Meester van Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1440-1450, fol. 192r (detail).

New York, Pierpont Morgan Library & Museum, MS. M. 917, getijdenboek van Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1438-1460, p. 6 (detail).

⁹⁸ Blom (zie noot 26), pp. 70-74.

⁹⁹ Gorissen (zie noot 5), pp. 859-862.

4. Fol. 183v, (Boek 19), letter 'Q' van 'Quid'.

I. Naakte in profiel weergegeven behaarde man met paars hoofddeksel eet een groene vrucht en zit gedeeltelijk verstopt in groene en aan de binnenzijde rode acanthusbladeren. De achtergrond is van bladgoud.

II. Hoofdstuk 28 waar dit Boek 19 naar verwijst, is een hoofdstuk dat geheel gewijd is aan de wijsheid die de mens niet kan vinden. Het wordt ook wel het 'Lied van de Wijsheid' genoemd.

Gregorius wijst op Gods daden, waar Job geen samenhang en betekenis meer in kan ontdekken. Gregorius trekt hier een verband naar Christus en het geloof.¹⁰⁰

III. Een vergelijkbare initiaal in Hs. 87 is te zien op fol. 16v. Gorissen treft vergelijkbare figuur aan in het getijdenboek van Katherina van Kleef, Ms. M. 917, p. 9.¹⁰¹ Dat dit type initiaal tweemaal voorkomt in de *Moralia* is wellicht te verklaren aan de hand van de tekst van de Boeken 1 en 19. Wordt in Boek 1 de relatie gelegd met de Zondeval en Eva die van de verboden vrucht at, in Boek 19 wordt gesproken over het fruit als gift.

New York, Pierpont Morgan Library & Museum, getijdenboek van Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1438-1460, MS. M. 917, p. 9; MS. M. 945, fol. 28r (detail).

¹⁰⁰ Blom (zie noot 26), pp. 74-75.

¹⁰¹ Gorissen (zie noot 5), p. 871.

5. Fol. 208v, (Boek 22), letter 'Q' van 'Quod'.

I. Een dier zit op zijn achterpoten. Een leeuwenrump draagt een menselijk mannenhoofd. Het draagt een paars-rose schoudercape met geschubde met wit afgezette rand, en als hoofdbedekking een rode mijter. Uit zijn openstaande mond met tanden komen groene acanthusbladeren die aan de binnenzijde roze zijn.

II. Boek 22 bevat een discussie over de essentiële christelijke deugden, met een bijzondere nadruk op nederigheid. De nederigheid van Christus wordt aangehaald in vers 17 en die van de discipelen in vers 9,38. Er wordt gerefereerd aan de voetwassing in het Nieuwe Testament door Christus van (onder andere) Petrus. Dit zou vertaald kunnen worden naar de voetwassing eenmaal per week door de priester of de abt van de monniken van het klooster.¹⁰²

III. De afbeelding van deze 'Bisschop', zoals Gorissen het noemt, komt vaker voor, ook spiegelbeeldig. Zoals in het Egmont Brevier van Rupert van Berg (Pierpont Morgan Library & Museum) Ms. 87, fol. 327v en fol. 342r. Te zien is (spiegelbeeldig) een leeuwenrump met eenzelfde roze met wit gebiesde geschubde schoudercape met een blauwe mijter, fol. 327v. Een dergelijke mijter met tulband behoort volgens Gorissen toe aan een (Joodse) hogepriester. De één op één vergelijking van Utrecht heeft een oranje schoudercape en blauwe mijter, fol. 342r. Afwijkend ten opzichte van Utrecht, Hs. 87 is dat beide dieren hun tong uitsteken.¹⁰³

New York, Pierpont Morgan Library & Museum, Ms. 87, Egmont Brevier, Utrecht ca. 1435-1440, fol. 327v (detail).

New York, Pierpont Morgan Library & Museum, Ms. 87, Egmont Brevier, Utrecht ca. 1435-1440, fol. 342r (detail).

¹⁰² F. Law-Turner, 'Beasts, benedictines and the Ormesby Master pictorial exegesis in English fourteenth-century manuscript illumination', in: *British Art Journal*, vol. 1, no. 1 (Herfst 1999), pp. 5-13.

¹⁰³ Gorissen (zie noot 5), pp. 870-871.

Het gebruik van fabeldieren in de decoraties kan gezien worden in het licht van de betekenis van kwaad en zonde in het christelijke geloof.¹⁰⁴ Dat ze in Ms. 87 een mijter dragen kan verwijzen naar Gregorius de Grote als Paus en schrijver van de *Moralia*. In het Egmont Brevier is de verwijzing naar het hoofdonderwerp van het betreffende folium Gregorius de Grote (fol. 342r) en de Heilige Abt Anthonius (fol. 327v).

6. Fol. 217r, (Boek 23), letter 'P' van 'Praefationem'.

I. Een menskoppige groene draak met poten: met menselijk hoofd met baardje en vleugels die aan het uiteinde en aan de binnenzijde goudgeel gekleurd zijn.¹⁰⁵ Op zijn hoofd is een soort tweekleurige paarse muts met daarop een versierende krul, aan de zijkanten hangend langs zijn oren.

II. Job houdt zich stil en luistert naar de boze woorden van Elihu. Deze betreft nadrukkelijk Elifaz, Bildad en Sofar in zijn betoog. Het is ondenkbaar dat God zonder grond Job zo zou laten lijden.¹⁰⁶ Gregorius bespreekt het in het 32^e en het 33^e hoofdstuk tot vers 20.

III. Hier is wederom sprake van een tweetal (bijna) gelijke initialen: fol. 217r en fol. 270r. De draken zijn gelijk van vorm, maar verschillen wat betreft kleur en achtergrond. De draak op fol. 270r heeft zijn mond open. Een vergelijkbare draak (met open mond) is terug te vinden in het getijdenboek van Katherina van Kleef, MS. M. 945, fol. 32r. De andere draken van fol. 60v en fol. 69v lijken voor wat betreft de uiterlijke kenmerken (vleugels, poten en krul op het hoofd als de veer op de kop van een reiger) op de draken van Hs. 87.¹⁰⁷ Ook is in het Emmanuel-handschrift, fol. 115v, een vergelijkbare draak in dezelfde pose, maar spiegelbeeldig, te zien.

In Job 30,29 wordt de parallel gelegd tussen Job als 'broeder van de draken en vriend van de struisvogels' als de rechtvaardiging van de wereld die gedwongen wordt te leven tussen de verwerpelijken.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Blom (zie noot 26), pp. 94-96.

¹⁰⁵ Gorissen (zie noot 5), pp. 874-875.

¹⁰⁶ Blom (zie noot 26), p. 83.

¹⁰⁷ Gorissen (zie noot 5), p. 871.

¹⁰⁸ Straw (zie noot 18), p. 4; Statenvertaling (Jongbloed-editie) via <biblija.net>.

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 87, fol. 217r (detail).

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 87, fol. 270r (detail).

New York, The Pierpont Morgan, Library and Museum, MS. M. 945, getijdenboek van Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1438-1460, fol. 32r (detail).

New York, Pierpont Morgan Library and Museum, MS. M. 945, getijdenboek van Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1438-1460, fol. 60v (detail).

New York, Pierpont Morgan Library and Museum, MS. M. 945, getijdenboek van Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1438-1460, fol. 69v (detail).

Cambridge, Emmanuel College Library, Ms. 112, East Anglia 1310-1320, fol. 115v (detail).

Cambridge, Emmanuel College Library, Ms. 112, East Anglia 1310-1320, fol. 115v (detail).

7. Fol. 225r, (Boek 24), letter 'H' van 'Heliu' (of 'Elihu').

I. Een paars monster met een menselijk, grimmig kijkend gezicht met grote kromme neus heeft een gele gelokte baard en 'punt'-oren. Roze acanthusbladeren sieren zijn rug, nek en hoofd. Hij zit op een groene ondergrond tegen een roodbruine 'acanthus-sierbladeren' achtergrond.

II. In dit Boek 24 legt Gregorius een verband tussen het mentale gevecht van Job en de waarheden en onwaarheden over God in relatie tot Christus de Bemiddelaar. Dit doet hij onder andere aan de hand van Job 33,22-34,18.¹⁰⁹

III. Het lijkt een zelfde figuur te zijn als op fol. 251v, met een gele baard, een geel gezicht en roze manen. De kleur geel verwees in de Middeleeuwen naar het kwaad: de heidenen, moslims, melaatsen, heksen en duivels. In de context van het christelijke geloof worden in Hs. 87 hiermee de joden bedoeld. Het Vierde Concilie van Lateranen in 1215 verplichtte de joden een gele 'vlek' te dragen in de vorm van een hoed, een ring of kledingstuk.¹¹⁰ Met de grote kromme neus van de fantasiefiguur worden de joden - in zijn algemeenheid - karikaturaal weergegeven.¹¹¹

De verwijzing naar de joden in de initiaal en de uitleg in de *Moralia* (Boek 33) stroken niet met de intentie waarmee het Bijbelboek Job is geschreven: het geloof in God om God en de onsterfelijkheid van de ziel voor iedereen. Het past echter wel in de tijdsgeest van de Middeleeuwen en daarmee is de duiding ervan in het handschrift tussen beeld en tekst te verklaren: de overeenkomst tussen het lijden van Job en het lijden van het joodse volk.¹¹²

Van Gregorius weet men dat hij tolerant was ten aanzien van de geloofsbeoefening van joden. Zo vermaant hij de bisschoppen die de synagogen van de Joden afnemen, die hen verplichten zich te laten dopen en de Joden isoleren.¹¹³

¹⁰⁹ Blom (zie noot 26), pp. 85-86.

¹¹⁰ J. Boonstra, H. Jansen en J. Kniesmeyer, *Antisemitisme. Een geschiedenis in beeld*, Amsterdam 1989, p. 28.

¹¹¹ Blumenkranz (zie noot 67), pp. 25-26.

¹¹² Terrien (zie noot 16), pp. xxxiii-xxxiv.

¹¹³ Ibidem, pp. xxxiii-xxxiv, 75-76.

8. Fol. 251v, (Boek 27), letter 'Q' van 'Quisquis'.

I. Een monster met menselijk hoofd zoals op fol. 225r. Nu komt er alleen boven het hoofd nog een leeuwachtig figuur uit, die een schalmei bespeelt. Het draagt een groene getande capuchon met schouderstuk. Het monster begeeft zich op een groen grasveld en de achtergrond is roodbruin versierd met acanthusachtige motieven.

II. Gregorius beschrijft het systeem van de christelijke leer en de bijbehorende waarden. Hij legt uit de terechtwijzing door God als genade te aanvaarden en er niet vol ergernis en verontwaardiging op te reageren, en al helemaal niet om God te beschuldigen van enig onrecht dat is aangedaan. Met deze verhandeling besluit Gregorius Pars V (Job 36,22-37).¹¹⁴

III. In deze initiaal is een vergelijkbaar fantasiefiguur weergegeven als op fol. 225r. Een verwijzing naar het kwaad in de vorm van de joden wordt hier wederom gemaakt, zowel voor wat betreft de kleur geel als de grote kromneus.¹¹⁵ De 'punt'-oren worden kenmerkend weergegeven zoals men in die tijd de oren als hoornen van een duivel werden afgebeeld (zie getijdenboek van Katherina van Kleef, Ms. M. 945, fol. 168v en Cambridge, Emmanuel College Library, Ms. 112, fol. 115v). De fantasiefiguur heeft net als de duivel in MS. M. 945 een gezicht met dierlijke trekken op zijn lijf. In dit geval een gezicht met kromneus (als verwijzing naar de joden) op zijn achterste. In beide gevallen (buik en achterste) gaat het om de verbeelding van het kwaad en de hel. Een iconografische weergave die de christelijke Middeleeuwer meteen begreep. Gregorius verzamelde in zijn *Moralia* de Bijbelse verwijzingen naar monsterlijke dieren om het slechte karakter van de duivel te kunnen duiden, zoals Satan in de vorm van een groot monsterlijk beest of Leviathan als een zeemonster die veranderde van leeuw naar draak naar walvis en tenslotte in een vogel.¹¹⁶

New York, Pierpont Morgan Library & Museum, MS. M. 945, Getijdenboek van Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1438-1460, fol. 168v (detail).

¹¹⁴ Blom (zie noot 26), p. 85.

¹¹⁵ Blumenkranz (zie noot 67), pp. 25-26.

¹¹⁶ H.E. Robert, *Encyclopedia of comparative iconography: themes depicted in works of art*, Vol. 2, Chicago 1998, pp. 576-577.

Afbeeldingen van muziekinstrumenten in de *Moralia* komen niet standaard voor. Wel wordt er rond de jaartelling gewag gemaakt van 'Job en de muzikanten' in het *Testament van Job*, een apocrief Bijbelverhaal. Job wordt daarbij getroost door musicerende engelen. Deze voorstelling zou verwijzen naar het Bijbelboek Job 30,31.

Uit de twaalfde eeuw stamt een miniatuur die de kracht van de 'helende' muziek weergeeft (Job 21,12). Geheel tegen de traditie in om muziekinstrumenten te bespelen tijdens de mis, is het wel toegestaan om Job als koning af te beelden, zoals in een veertiende-eeuwse Griekse Bijbel (Rome, gr. 135, fol. 150v). In de zestiende eeuw werd Job aanbeden als patroonheilige van de muzikanten.¹¹⁷

Parijs, Bibliothèque nationale de France, gr. 135, Griekse Bijbel 1362, fol. 150v. Job en drie muzikanten (Job 21,12).

9. Fol. 262v, (Boek 28), letter 'P' van 'Post'.

I. Een aapachtige bespeelt met zijn linkerhand de trommel die op zijn buik hangt en bespeelt een fluit met zijn rechterhand. Hij draagt een gele geschubde schoudermantel met bijpassend geel punthoedje met opstaande witte omslagrand. De trommel op zijn buik hangt met behulp van een rode riem aan zijn nek. Het onderlijf is verscholen in een bloem. Nog net is een blote buik met navel te zien. De achtergrond is evenals fol. 251v roodbruin, versierd met acanthusachtige motieven.

II. Boek 28 van de *Moralia* verklaart hoofdstuk 38 van het Bijbelboek Job voornamelijk vanuit een morele betekenis. De moraal houdt in dat de mens de woorden van God

¹¹⁷ Terrien (zie noot 16), pp. 109-112.

eerder zal begrijpen wanneer hij zelf naar de betekenis opzoek gaat. ('Waar was jij toen ik de aarde grondvestte?' Job 38,4).¹¹⁸

III. In het Utrechtse handschrift ABH h15 ontspruit de figuur net als bij Hs. 87 uit een knop van een bloem. Vergelijkbaar is het detail uit ABMH h15, fol. 14r, waarbij op dezelfde wijze de fluit en de trommel zijn weergegeven als in Hs. 87.

Utrecht, Catharijneconvent, ABH h15, getijden- en gebedenboek, omgeving Meester Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1440-1450, fol. 26r (detail).

Utrecht, Catharijneconvent, ABH h15, getijden- en gebedenboek, omgeving Meester Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1440-1450, fol. 14r (detail).

10. Fol. 270r, (Boek 29), letter 'D' van 'Dominus'.

I. Draak met menselijk bebaard hoofd, dat zijn tong uitsteekt, vleugels en poten.¹¹⁹ De draak heeft een geel lijf, met gele vleugels die zowel aan de uiteinden, als aan de binnenzijde roestbruin gekleurd zijn. Hij draagt een groene muts met daarop een versierende krul.

II. Vele waarheden worden gedoceerd in Boek 29; in het bijzondere die van de kunsten en de streken van de duivel, genade, voorbestemming, veroordeling en de geheime oordelen van God. ('Om de uiteinden van de aarde te pakken en de goddelozen van haar af te schudden' Job 38,13). Verwezen wordt naar elementen uit de wereld van het kwaad, zoals de zee, de goddelozen en de dieren en monsters. Uiteindelijk blijken al deze elementen geen bron van zorg: ze zijn onschadelijk gemaakt door God en worden moederlijk verzorgd.¹²⁰

¹¹⁸ Blom (zie noot 26), pp. 90-93.

¹¹⁹ Gorissen (zie noot 5), pp. 874-875.

¹²⁰ Blom (zie noot 26), p. 94.

III. Een vergelijkbare draak komt overeen met het getijdenboek van Katherina van Kleef, MS. M. 917, p. 11. De Boeken 23 en 29 vertonen vergelijkbare draken met een krul op het hoofd. Deze krul wordt terug gezien in het New Yorkse getijdenboek bij verschillende drôlerie-achtige figuren (fols. 28r, 32r, 60v en p. 57). Gorissen noemt de krul, zoals de veer op de kop van een reiger.¹²¹

New York, The Pierpont Morgan Library and Museum, MS. M. 917; MS. M. 945, getijdenboek van Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1438-1460, p. 11; fol. 32r (detail).

New York, Pierpont Morgan Library & Museum, MS. M. 917; MS. M. 945, getijdenboek van Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1438-1460, p. 9; fol. 28r (detail).

New York, Pierpont Morgan Library and Museum, MS. M. 945, getijdenboek van Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1438-, 1460, fol.60v (detail).

New York, Pierpont Morgan Library and Museum, MS. M. 917, getijdenboek van Katharina van Kleef, Utrecht ca. 1438-1460, p. 57 (detail).

¹²¹ Gorissen (zie noot 5), pp. 874-875.

11. Fol. 292v, (Boek 31), letter 'I' van 'In paradisum'.

I. Deze initiaal draagt een afwijkend karakter: een 'I' in twee kleuren, waarin met een zeer fijne pen twee engelen met nimbus zijn getekend, omringd door een wolkenrand. De engelen hebben hun handen gevouwen.

II. Hoofdstuk 39 van het Bijbelboek Job wordt uitgelegd aan de hand van het antwoord van Job in zijn slotbetoog. Gregorius geeft aan dat de goddelijke genade wordt verkregen door prediking van het evangelie. Zondaars zullen worden bestraft door God. Gregorius maakt in zijn verhandeling in Boek 29 al in de eerste zin een verwijzing naar het paradijs ('In paradisum')¹²², door een relatie te leggen naar de duivel, verdorven door afgunst, en Job, die eerst moest lijden en nog niet de hemelse sferen mocht. Het is een van de belangrijkste Boeken van de *Moralia*, omdat hier de ziel opgenomen wordt in het paradijs; het allerhoogste streven van het christelijke geloof in de Middeleeuwen.

III. De engelen doen sterk denken aan de marges van het getijdenboek van Katherina van Kleef, MS. M. 917, p. 39; M. 945, fol. 115v. Ook hier zijn rode en oranje tinten in diverse kleurschakeringen in de compositie aangebracht. De rode achtergrond vloeit over de vurige engelen heen. Het stellen serafijnen voor.¹²³ Aangezien dit Boek 31 een belangrijk boek is, zou volgens de initialenhiërarchie hierbij een gehistorieerde initiaal passen en is de illustratie een directe verwijzing naar dit Boek. Vanwege het ontbreken van de hoofdfiguur Job in de initiaal is deze onder de gedecoreerde initialen geschaard. volgens Byvanck en Van der Horst (1925) behoort de initiaal van Boek 31 tot de categorie gehistorieerde initialen vanwege de belangrijkheid ten opzichte van de tekst.

Vergelijkingsmateriaal van Boek 31 van het Herzogenburg-handschrift is helaas verwijderd uit het handschrift. Het beeld van Emm. Ms. 112 sluit aan bij de tekst en geeft de zondeval met Adam en Eva weer.

¹²² As-Vijvers (zie noot 12), p. 112.

¹²³ Van der Horst 1989 (zie noot 7), p. 14.

New York, The Pierpont Morgan Library & Museum, MS. M. 917; M. 945, Getijdenboek Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1438-1460, p. 39; fol. 115v (detail serafijn).

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 87, Utrecht 1448, fol. 292v (detail twee keer uitvergroet).

12. Fol. 315r, (Boek 33), letter 'A' van 'Antiquo'.

I. Een uit een bloem voortkomende man die op twee fluiten blaast draagt een 'miparti' jasje: voor de helft rood en voor de andere helft blauw. Dit soort jasjes worden vaak gebruikt voor musici. Een hoge rode hoed heeft een omgeslagen rand met ook twee kleuren: geel en groen.

II. In Boek 33 gaat Gregorius voort op de diverse streken en nukken van de duivel, de voorbestemming van de vrije genade en de verzoening uit vrije wil. Dit komt overeen met Hoofdstuk 40 en 41 van het Bijbelverhaal: Job die toch uit vrije wil tot inkeer komt en altijd in God is blijven geloven. ('Daarom herroep ik mijn woorden en buig ik mij, zoals ik hier zit in het stof en het vuil' (Job 42,6)).

III. In vergelijkingsmateriaal van toegeschreven werk aan het atelier van de Meester van Katherina van Kleef komen twee figuren voor die beiden op twee fluiten blazen. Alhoewel bij de een de fluit in zijn oor is geplaatst is. (Utrecht, Catharijneconvent, ABMH h15, fol. 55r).

New York, Pierpont Morgan Library & Museum, MS M. 917; MS. M. 945, getijdenboek van Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1438-1460, p. 144; fol. 20r. (detail).

Utrecht, Catharijneconvent, ABH h15, Getijden- en gebedenboek, omgeving Meester Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1440-1450, fol. 55r (detail).

3.3 Duiding overige elf initialen met sier- en plantmotieven

Ten aanzien van de elf initialen met sier- en plantmotieven beperk ik mij tot een algemene beschrijving van de initialen van de laagste rangorde. Deze initialen zijn allen op een ondergrond van bladgoud vormgegeven met kleine acanthusbladeren, bloemen en takjes. De letters zelf zijn kobaltblauw met daarin met wit gedecoreerd kleine bloemetjes en versierinkjes. Een aantal initialen is nog extra versierd met, in de kleuren groen, rood en paars, acanthusbladeren of plantmotieven. Uitzondering in deze groep zijn de letters 'I' van Boek 25 en Boek 26. Deze zijn op een andere manier vormgegeven dan de rest. Het kleurgebruik is anders, maar ook de versiering aan de randen en de invulling van de initiaal wijkt af. Er is geen bladgoud toegepast. Bij deze categorie initialen wordt een beknopte samenvatting van de inhoud van het hoofdstuk van de 'Moralia in Job' gegeven.

1. Fol. 22v, (Boek 2), letter 'S' van 'Scriptura'.

In Gregorius tekst van Boek 2 worden de kinderen en/of zonen van God beschreven als engelen (Job 1,6).¹²⁴

¹²⁴ Law-Turner (zie noot 102), pp. 5-13.

2. Fol. 71r, (Boek 7), letter 'Q' van 'Quorundam'.

In Boek 7 geeft Gregorius voornamelijk overdracht en moreel toelichting op hoofdstuk 6:1-27, Jobs antwoord op het eerste betoog van Elifaz.

3. Fol. 92v, (Boek 9), letter 'P' van 'Perversae'.

Een beknopte samenvatting van de inhoud van het hoofdstuk van de 'Moralia in Job' en waarnaar de miniatuur of gehistorieerde initiaal verwijst. Gregorius verklaart het gehele negende en tiende hoofdstuk, namelijk Jobs antwoord op Bildads eerste betoog.

4. Fol. 122r, (Boek 12), letter 'M' van 'Mos'.

Job 14,12-15 uitgelegd in morele zin aan de hand van een deel van Jobs antwoord op Sofars eerste betoog en Elifaz' tweede betoog.

5. Fol. 129r, (Boek 13), letter 'E' van 'Esse'.

In hoofdstuk zestien en zeventien van het Bijbelboek Job start een andere lijn, waarin de klacht van Job over de troost van zijn vrienden en de wijze waarop ze God willen verdedigen, scherper wordt. Job meent dat God de vrienden zal bestraffen. Job houdt vast aan God als zijn hoop, maar vermoedt dat hij eerder zal sterven dan er uitspraak is gedaan in de rechtszaak tegen God. Gregorius verklaart deze nieuw ingezette lijn aan de hand van een morele verklaring.

6. Fol. 134v, (Boek 14), letter 'S' van 'Superiori'.

Bildads tweede betoog wordt beschreven, alsmede het antwoord van Job daarop. Gregorius geeft commentaar op alle drie de vlakken van betekenis geven aan de tekst (letterlijk, overdrachtelijk en moreel) (Job 18-19).

7. Fol. 144r, (Boek 15), letter 'Q' van 'Quia'.

Een korte uitleg wordt gegeven door Gregorius op Sofars tweede betoog en Jobs antwoord daarop (hoofdstuk 20 en 21).

8. Fol. 192r, (Boek 20), letter 'Q' van 'Quamuis'.

In Boek 20 spreekt Gregorius kort over de ketters en andere ongewenst figuren die de Kerk te schande maken. In Boek 1 maakt hij al een verwijzing naar: 'Hence it is that the same blessed Job bears witness to himself, saying, *I am a brother to dragons, and a companion to owls*' (Job 30,29).

9. Fol. 203r, (Boek 21), letter 'I' van 'Intellectus'.

Hoofdstuk 31 van het Bijbelboek Job is voornamelijk gericht op de erfzonde.

10. Fol. 233r, (Boek 25), 'I' van 'Ipsa' en

11. Fol. 239v, (Boek 26), 'I' van 'In Iocutionibus'.

fol. 233r, (Boek 25), 'I' van 'Ipsa'.

fol. 239v, (Boek 26), 'I' van 'In Iocutionibus'.

Boek 26 bevat een discussie over echte of juist veronderstelde nederigheid; het laatste is een zonde waar monniken gevoelig voor zijn. Hoewel Gregorius geen melding maakt van de nederigheid van Christus, ligt het voor de hand dat Christus degene is die de functie van het rolmodel figuur vervult voor de (middeleeuwse) geestelijken. Bovendien onderstreept de relatie tussen Christus en zijn discipelen het onderscheidende karakter van hun wederzijdse belang: onderwijzen is letterlijk dat wat gebeurt door de verspreiding van de tekst van Gregorius.¹²⁵

¹²⁵ Law-Turner (zie noot 102), pp. 5-13.

4. De Meester van Katherina van Kleef

In aansluiting op het tweede deel van de onderzoeksvraag zal in dit hoofdstuk worden onderzocht in hoeverre het beeldmateriaal van Hs. 87 aansluit bij het werk uit de omgeving en/of atelier van de Meester van Katherina van Kleef.

4.1 De Meester van Katherina van Kleef

De tot nu toe niet bij naam bekende verluchter van het getijdenboek van Katherina van Kleef kreeg zijn noodnaam Meester van Katherina van Kleef nadat hij voor deze hertogin van Gelre, vlak na 1435 een getijdenboek met miniaturen en randen illustreerde.¹²⁶

Tot zijn oeuvre van circa vijftien handschriften behoren historiebijbels, twee getijdenboeken uit de collectie van het Catharijneconvent, ABM h15 en BMH h165, en het Pontificale van Sinte Marie uit de collectie van de Universiteitsbibliotheek (Hs. 400).¹²⁷

Zijn leermeester zou de Meester van Zweder van Culemborg zijn geweest, die werkte in navolging van Jan van Eyck. De Meester van Katherina van Kleef was actief in Utrecht als verluchter tussen 1415 en 1440. Zijn stijl is realistisch en natuurgetrouw, gekenmerkt door de fraaie combinatie van kleuren, de getypeerde figuren en de stofuitdrukking. Hij illustreerde onder andere het Egmont Brevier (New York, Pierpont Morgan, Hs. 87) en getijden- en gebedenboeken voor Utrechtse en Gelders-Kleefse adel.¹²⁸

De generatie kunstenaars in Utrecht van de vroege vijftiende eeuw vergeleken elkaars werk, leerden van elkaar en werkten samen. De Meester van Katherina van Kleef wordt als een van de vertegenwoordigers beschouwd van deze generatie.¹²⁹ Het atelier van de Meester van Katherina van Kleef was meer een 'open' werkplaats waar in een wisselende samenstelling kunstenaars werkten aan het oeuvre van de Meester. Zo werd er samengewerkt met Willem Vrelant, een uit de omgeving van Utrechts afkomstige verluchter. Van deze verluchter is bekend dat hij modellen overnamen die tot het repertoire van de Meester van Katherina van Kleef behoorden. Naar eigen goeddunken werd het model dan vervolgens geïnterpreteerd.¹³⁰ Een voorbeeld is gegeven bij de pauze uit het getijdenboek van Willem van Lochorst (Den Haag, Meermanno Museum, Hs. 10 F 50, fol. 154v).

De stijl en motieven van de Meester van Katherina van Kleef worden door Anne Korteweg omschreven als artistiek en creatief begaafd met een rijke verbeeldingskracht aan figuren die opvallen door een grote variëteit aan houdingen, kleding, gezichten en

¹²⁶ Korteweg (zie noot 13), pp. 45-47.

¹²⁷ Ibidem, pp. 53-55.

¹²⁸ As-Vijvers (zie noot 12), pp. 27-36.

¹²⁹ Ibidem, pp. 41-43.

¹³⁰ Korteweg (zie noot 13), pp. 51-53, 59-66.

gelaatsuitdrukkingen. Zijn landschappen hebben panoramische uitzichten, die gekopieerd lijken te zijn van de Vlaamse paneelschilderkunst uit de vijftiende eeuw.¹³¹

Het atelier van de Meester van Katherina van Kleef wordt gelokaliseerd in Utrecht, omdat zijn opdrachtgevers inwoners uit Utrecht zijn en een aantal onbekende werken toegeschreven worden aan Utrecht als plaats van vervaardiging.¹³²

4.2 Onderlinge vergelijking van motieven en stijl

In dit hoofdstuk is vergelijkingsmateriaal samengebracht waaruit zou kunnen blijken dat er een relatie bestaat tussen de gehistorieerde en gedecoreerde initialen van de *Moralia in Job* en de afbeeldingen in het getijdenboek van Katherina van Kleef (MS. 917 en MS. M. 945), Ms. ABM h15 en Ms BMH h165, afkomstig uit de collectie van het Catharijneconvent. Het vergelijkingsmateriaal van de gedecoreerde initialen is in de kader van dit onderzoek bij de desbetreffende initialen gegeven.

Friedrich Gorissen was in 1973 de eerste auteur die een vergelijking trok met de verluchting naar de kring van de Meester van Katherina van Kleef en het getijdenboek van Katherina van Kleef.¹³³ Zo vertonen de gevleugelde draken (fol. 217r en fol. 270r) een sterke gelijkenis met de draken in het getijdenboek van Katharina van Kleef (MS. M. 945, fol. 32r). Hij vermoedt dat de verluchters van deze kring toegang hadden tot modellen waarmee gewerkt werd. Dit verklaart volgens hem de gelijkenissen.¹³⁴

Helen Wüstefeld stelt in 2006 dat de miniaturen vervaardigd zouden zijn in Utrecht. Ook zij vermoedt dat de decoraties van Hs. 87 tot de omgeving van of zelfs tot hetzelfde atelier behoren als de twee Catharijneconvent-handschriften. De vier handschriften vertonen onder andere overeenkomsten ten aanzien van de uitbeeldingen van duivels, draken, bloemen, acanthusbladeren, uitdrukking van emotie op de gezichten, kleding, pauwen, musicerende figuren, invulling van initialen en een knielende Job of David.¹³⁵

¹³¹ Korteweg (zie noot 13), p. 68.

¹³² Wüstefeld (zie noot 10), p. 585.

¹³³ Gorissen (zie noot 5), pp. 462, 795, 803-804, 870-871, 880.

¹³⁴ New York, The Pierpont Morgan Library & Museum, *Getijdenboek van Katharina van Kleef*, Ms. M. 945; Gerritsen-Geywitz (noot 17), p. 63.

¹³⁵ Gorissen (zie noot 5), p. 462; Wüstefeld (zie noot 10), p. 589.

Boek 3

New York, Pierpont Morgan Library & Museum, MS. M. 945, getijdenboek van Katherina van Kleef, fol. 319r (detail).

New York, Pierpont Morgan, Library & Museum, MS. M. 945, getijdenboek van Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1438-1460, fol. 168v (detail).

(Overeenkomst: gezicht op buik en achterste, 'punt'oren, staart, piekharen, vogelpoten)

Boek 4

Utrecht, Catharijneconvent, ABM h15, getijden- en gebedenboek, omgeving Meester Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1440-1450, fol. 28v (detail).

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 87, Utrecht 1448, fol. 40r (detail).

(Overeenkomst: de kleding)

Boek 6

Utrecht, Catharijneconvent, ABM h15, getijden- en gebedenboek, omgeving Meester Katharina van Kleef, Utrecht ca. 1440-1450, fol. 59v (detail).

Utrecht, UB, Hs. 87, Utrecht 1448, fol. 62v (detail).

(Overeenkomst: de kleding)

New York, Pierpont Morgan Library & Museum, MS. M. 945, getijdenboek van Katharina van Kleef, Utrecht ca. 1438-1460, fol. 67r (detail). (kleding, hoeden, capes, tasjes etc.)

Boek 7

De gedecoreerde binnenzijde van de initialen van drie regels hoog komen overeen met de stijl van versieren van (weliswaar) kleinere formaten initialen afkomstig uit het getijdenboek van Katherina van Kleef. Ze zijn voorzien van bladgoud en staan op een geschilderd veld. Vaak loopt een gouden staaf van boven naar beneden, waaraan gekleurde acanthusbladeren zijn gehecht.¹³⁶

¹³⁶ Gorissen (zie noot 5), pp. 788-792; As-Vijvers (zie noot 12), pp. 45-47.

en

New York, Pierpont Morgan Library & Museum, MS. M. 945, getijdenboek van Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1438-1460, fol. 106r (detail).

Boek 11

Utrecht, Catharijneconvent, ABM h15, getijden- en gebedenboek, omgeving Meester Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1440-1450, fol. 59r (detail).

Utrecht, Catharijneconvent, ABM h15, getijden- en gebedenboek, omgeving Meester Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1440-1450, fol. 86r (detail).

Utrecht, UB, Hs. 87, Utrecht 1448, fol. 114v (detail).

(Overeenkomst: het tasje gedragen aan de gordel in de wetenschap dat tasjes van verschillende materialen (Hs. 87 lijkt zelfs metaalachtig) destijds altijd aan de gordel werden gedragen)

Boek 11

Utrecht, Catharijneconvent, ABM h15, getijden- en gebedenboek, omgeving Meester Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1440-1450, fol. 154r (detail).

Utrecht, UB, Hs. 87, Utrecht 1448, fol. 114v (detail).

(Overeenkomst: de hoed en de kleding)

Boek 12

Den Haag, Museum Meermanno, Hs. 10 F 50, Getijdenboek verlicht door de Meester van Katherina van Kleef en Lieve van Lathem, Utrecht ca. 1460, fol. 148r (detail).

Utrecht, Catharijneconvent, Hs. BMH h165, Getijdenboek omgeving van de Meester van Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1440-1450, fol. 238r (detail).

(Overeenkomst: opzet letter 'M' en de witte hoogsels)

Boek 13

Acanthusblad komt overeen met New York, Pierpont Morgan Library & Museum, MS. M. 945, fol. 124r.

(Overeenkomst: de manier van weergeven waarop het acanthusblad splits van het centrum)

Boek 17

Gorissen maakt een vergelijking tussen de banderol van Bildad op fol. 164r en banderol-draaken gebruikt door de Meester van Katherina van Kleef. De draak heeft twee voeten, zwart ingekleurd, soms rood, en heeft de functie van sluitteken. Terwijl veel banderollen sluiten met drie stipjes of een mooi sierteken, komen er zelfs een aantal sluittekens in de vorm van een draak in het getijdenboek van Katherina van Kleef voor. De draaken verwijzen volgens Gorissen naar het heidense ongelooft. Het drakenteken wordt in het atelier van de Meester van Katherina van Kleef gebruikt vanaf eind jaren 1420.¹³⁷

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 87, Utrecht 1148, fol. 164r (detail) (gedraaid).

¹³⁷ Gorissen (zie noot 5), pp. 795-796.

MS. M. 945, fol. 82r

MS. M. 917, p. 160.

New York, Pierpont Morgan Library & Museum, getijdenboek van Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1438-1460.

(Overeenkomst: het draakmotief aan het einde van de banderol)

Boek 20

New York, Pierpont Morgan Library & Museum, MS. M. 917, getijdenboek van Katherina van Kleef, Utrecht ca. 1438-1460, p. 16 (detail).

(Overeenkomst: de kleine cirkeltjes over de nerf: in Utrecht Hs. 87 met goud, New York MS. 917 met wit)

Boek 35

De afgebeelde Job wordt vergeleken met 'David biddend voor begrip' uit het getijdenboek van Katherina van Kleef (zie M. 945, fol. 53). Job in de pose van koning David, zonder harp, zonder kroon en zonder banderol in het brevier van Filips III van Bourgondië (de Goede) (Brussel, KB, Ms. 9511, fol. 252r) toegeschreven aan Willem Vrelant vertoont een vergelijkbaar beeld.¹³⁸

¹³⁸ Gorissen (zie noot 5), pp. 461-462.

New York, The Pierpont Morgan Library & Museum, MS. M. 917, p. 57 (detail); MS. M. 945, fol. 53 (detail).
Getijden van de H. Geest voor dinsdag.
Koning David (?) geknielend voor een altaar.¹³⁹

Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms. 9511, Brevier van Filips III van Bourgondië, fol. 252r (detail).
David biddend voor altaar.

Zo zijn er diverse stilistische en iconografische overeenkomsten te vinden tussen de gehistorieerde en de gedecoreerde initialen van de *Moralia* en de decoraties van het getijdenboek van Katherina van Kleef en de twee handschriften ABM h15 en BMH h165 te vinden. De overeenkomsten uiten zich in het kleurgebruik, dezelfde houdingen en poses van figuren (soms spiegelbeeldig), hoeden en kleding die overeenkomen evenals de accessoires en gedetailleerde weergave van de afgebeelde figuren. Een toeschrijving van Hs. 87 aan de omgeving van of het atelier van de Meester van Katherina van Kleef kan hiermee onderbouwd worden.

Uitzondering hierop zijn de initialen op fol. 164r (Bildad en Job) en fol. 281r (vrouw van Job), die worden toegeschreven aan een tweede hand en waarbij het lijkt of het iconografische wiel opnieuw werd uitgevonden; mogelijk is hier zelfs sprake van een ander iconografisch thema. Job krijgt een ander uiterlijk en de kleding van Jobs vrouw heeft een andere, latere stijl (circa 1470). De toeschrijving aan een tweede verluchter wordt al opgemerkt door Hintzen. Wie dat zou kunnen zijn, vermeldt hij echter niet. Zoals het er op het eerste oog uitziet, lijkt het zeer waarschijnlijk dat er inderdaad een tweede verluchter aan het werk is geweest.¹⁴⁰

Andere afwijkende initialen zijn die van fol. 233r en fol. 239v (de 'I's). Gerritsen-Geywitz vermoedt dat deze initialen wellicht achteraf zijn toegevoegd door een tweede schilder. Zo hebben deze een ander kleurenpalet en wijken ze af wat betreft de vormgeving. Het zijn de enige twee initialen die niet van bladgoud zijn voorzien.¹⁴¹ Gerritsen-Geywitz geeft niet aan waar en wanneer deze werden toegevoegd. Ook andere

¹³⁹ As-Vijvers (zie noot 12), p. 80.

¹⁴⁰ Hintzen (zie noot 3), p. 37.

¹⁴¹ Gerritsen-Geywitz (zie noot 17), p. 63.

literaire bronnen geven aan dat deze initialen vermoedelijk van een tweede hand zijn, maar geven daarover geen toelichting (Hintzen, Byvanck, Van der Horst).¹⁴²

De draken van fols. 217r en 270r zouden van dezelfde hand zijn als de serafijnen van fol. 292v, merken Byvanck en Van der Horst op. De kunstenaars van deze initialen zouden minder verfijnd werken als die van de overige initialen.¹⁴³

Van der Horst beschrijft de gehistorieerde initialen en de gedecoreerde initialen met mens- en diermotieven en veronderstelt tenminste een tweede hand. Hij meent dat de fols. 225r, 251v en 262v (respectievelijk Elihu, de drôlerie-achtige figuur met schalmei en een aapachtige met trom) zelfs van een derde hand afkomstig zou kunnen zijn.¹⁴⁴ Van der Horst baseert dit op de literatuur van Byvanck, die het verschil in de stilistische diversiteit van de verluchting aangeeft. Ten aanzien van de vraag waar en wanneer deze initialen werden toegevoegd geven beiden geen informatie.

Uit de literatuur van Hintzen, Byvanck, Van der Horst en Gerritsen-Geywitz kan worden afgeleid dat, vanwege de overeenkomst met het vergelijkingsmateriaal, het aannemelijk is dat de later toegevoegde decoraties afkomstig zijn uit het atelier en/of de omgeving van de Meester van Katherina van Kleef.¹⁴⁵

¹⁴² Hintzen (zie noot 3), p. 37; Byvanck 1922-1925 (noot 4), nr. 64; Byvanck 1923 (noot 4), p. 82.

¹⁴³ Byvanck 1923 (zie noot 4), p. 82; Van der Horst 1989 (zie noot 7), p. 14.

¹⁴⁴ Byvanck 1937 (zie noot 4), p. 156; Van der Horst 1989 (zie noot 7), p. 14.

¹⁴⁵ Ibidem 1937, p. 82; Ibidem 1989, p. 14; Byvanck 1922-1925 (zie noot 4), p. 30; Gerritsen-Geywitz (zie noot 17), p. 63.

5. Penwerk

Bepaalde randversiering in middeleeuwse handschriften wordt aangeduid als penwerk. Dit zijn met pen en inkt getrokken sierlijnen van initialen en eventuele uitlopers langs de kolom en in de rand en het is essentieel dat het uitgaat van de initiaal.¹⁴⁶ Het bevindt zich rond het beschreven gedeelte van een bladzijde, genaamd de schriftspiegel of tekstspiegel. Volgens Anne Korteweg is Noord-Nederlands penwerk streek- en zelfs locatiegebonden, waardoor het een hulpmiddel vormt bij het lokaliseren en dateren van middeleeuwse handschriften met name voor de Noordelijke Nederlanden.¹⁴⁷

Het penwerk in Hs. 87 bestaat zoals gebruikelijk uit twee kleuren: rood en blauw.

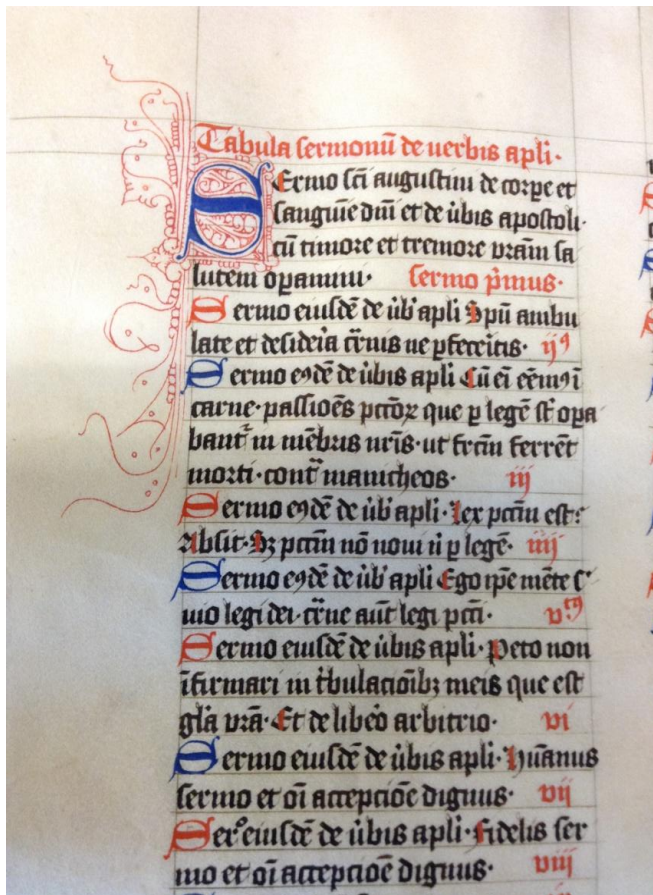
Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 87, Utrecht 1448, fol. 2r. Begin van de Proloog met de letter 'D' van 'Dum beatissimi' (fol. 2r-fol. 11v).

Het penwerk bestaat hier uit bundels van lijnen en langgerekte smalle lussen, soms eindigend in een krul. De initiaal 'D' op fol. 2r is met blauw vormgegeven en de oogvulling bestaat uit een bloem van rood penwerk tegen een achtergrond die is ingevuld met groen. Er ligt een zogenaamde parelrand (sierrand) direct tegen het veld van de initiaal aan.

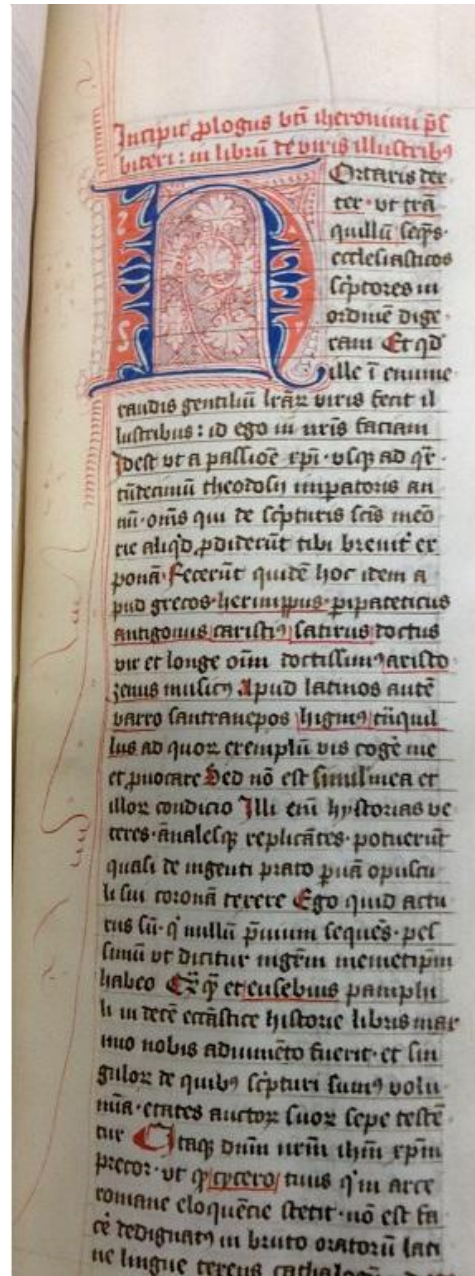
¹⁴⁶ As-Vijvers (zie noot 12), p. 45.

¹⁴⁷ A.S. Korteweg, *Kriezels, aubergines en takkenbossen*, tent.cat. Den Haag (Museum Meermanno Westreenianum) 1992, p. 9.

Het Utrechts penwerk uit het tweede kwart van de vijftiende eeuw wordt algemeen gekenmerkt door bundels lijnen, die uitwaaieren in de marge, soepel naar elkaar toe buigen, omkrullen en elkaar omsluiten. Tussenruimten worden opgevuld met stipjes, streepjes, sterren of een eenvoudige bloem.¹⁴⁸ Vergelijkbare (rand)versieringen komen voor in handschriften van onder meer het Utrechtse Kartuizerklooster en het Regulierenklooster (Hss. 55 en 341).¹⁴⁹

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 55, 3.B.3, Utrecht 1459, fol. 1v (detail Utrechts penwerk).

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 341, 3.H. 8, Utrecht 1453, fol. 128r (detail Utrechts penwerk).

¹⁴⁸ G. Gerritsen-Geywitz, 'Utrecht 1425-1500', in: A.S. Korteweg, *Kriezels, aubergines en takkenbossen*, tent.cat. Den Haag (Museum Meermanno Westreenianum) 1992, pp. 42-55.

¹⁴⁹ Byvanck 1923 (noot 4), p. 5; Gumbert (zie noot 7), Pl. 566-567.

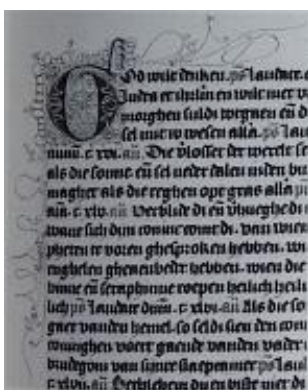

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 87, Utrecht 1448, fol. 14r, *Prefacio*, alsmede detail van letter 'I' van 'Inter', fol. 14r.

In Hs. 87 is penwerk te vinden op fols. 2r, 14r-16v en 342r-384v bij de Proloog, de *Prefacio* en de Tabula.

In de *Prefacio* wordt onder andere de inleiding geven op Pars I van de *Moralia*. Het hoofdstuk begint met een duplex-initialiaal 'I' van 'Inter multos' in blauw en rood met daaromheen rood penwerk met blaadjes en een groene invulling. Langs de tekst loopt een J-lijst van afwisselend blauw en rood die onderaan eindigt in een blauwe bloem.¹⁵⁰

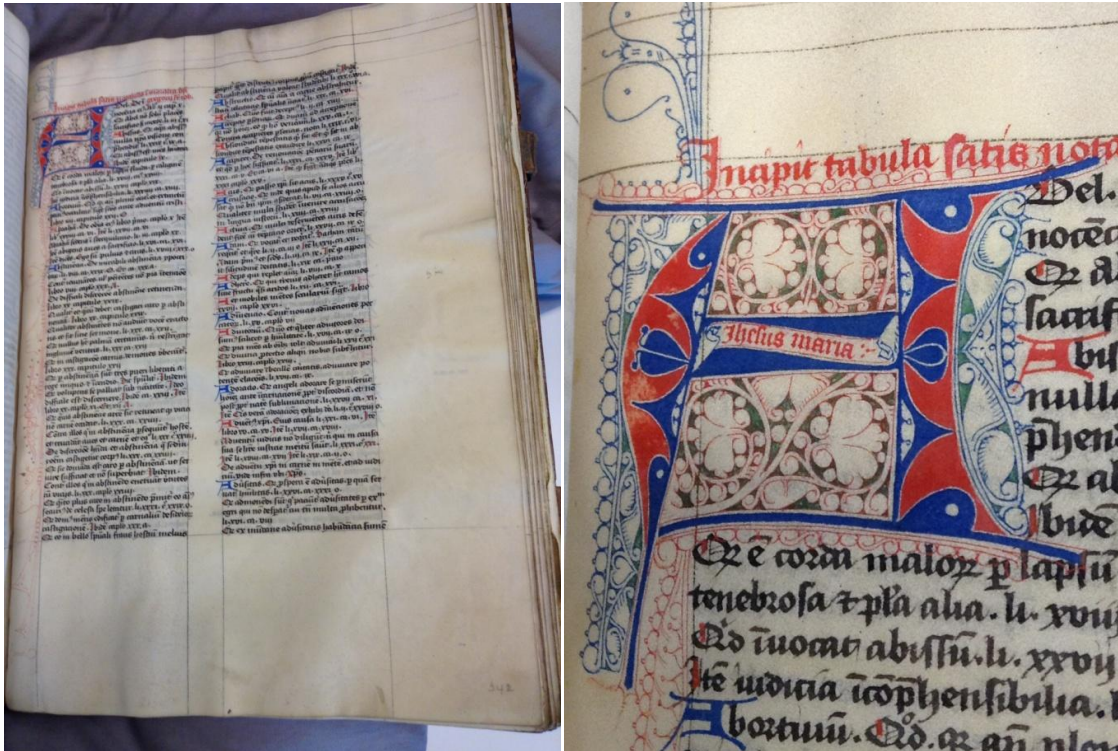
Uitwaaieringen van penwerk in de ondermarge vertonen de kenmerken van Gouds penwerk uit de periode 1425 tot 1450. Dit wordt gekenmerkt door 'slangenkopjes', 'radijsjes' en naar elkaar toegebogen lijnen, soms aan het einde van een lange gebogen lus met een puntige lijn naar binnenbuigend en/of een buigende krul naar de initialiaal toe, zoals het zogenaamde 'dasclip-motief'.¹⁵¹

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Hs. 135 K 30, Zuid-Holland tweede kwart 15^e eeuw, fol. 225v (detail Gouds penwerk).

¹⁵⁰ Gesprek met mevrouw G. Gerritsen-Geywitz op 2 juni 2014; Byvanck en Hoogewerff 1922-1925 (zie noot 4), pp. 42-55.

¹⁵¹ Gesprek met mevrouw G. Gerritsen-Geywitz op 2 juni 2014.

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 87, Utrecht 1448, fol. 342r, Tabula, letter 'A' met in de dwarsbalk 'Ihesus Maria' geschreven (zie: detail).

De Tabula omvat de foliëring van fol. 342r tot en met fol. 384v. In alfabetische volgorde worden de korte verwijzingen naar de *Moralia* beschreven. De lombarden bij de beginletters van het alfabet en van de begrippen worden om en om met blauw en rood geschilderd.¹⁵²

Derolez beschrijft het lettertype als 'littera gothica hybrida', dat gebruikt werd in de vijftiende eeuw. Het wordt ook wel simpelweg de Nederlandse hybrida genoemd.¹⁵³ Er wordt door Derolez een relatie gelegd tussen het gebruik van het schrifttype van de hybrida en de Regulieren; het klooster was sinds 1430 verbonden aan de Congregatie van Windesheim en de Utrechts Regulieren gebruikten het voorgeschreven schrifttype.¹⁵⁴

Ook hier is weer een parelrandje langs de duplex-initialiaal aangebracht. In een banderol in de letter staat met rood de tekst: 'Ihesus Maria'. De oogvulling bestaat uit in cirkels gevatte gestileerde bloemen op een groene achtergrond. Het is een variant van het aubergine-penwerk dat in lokaliseerbare handschriften wijst naar de streek tussen Leiden, Gouda en Schoonhoven.

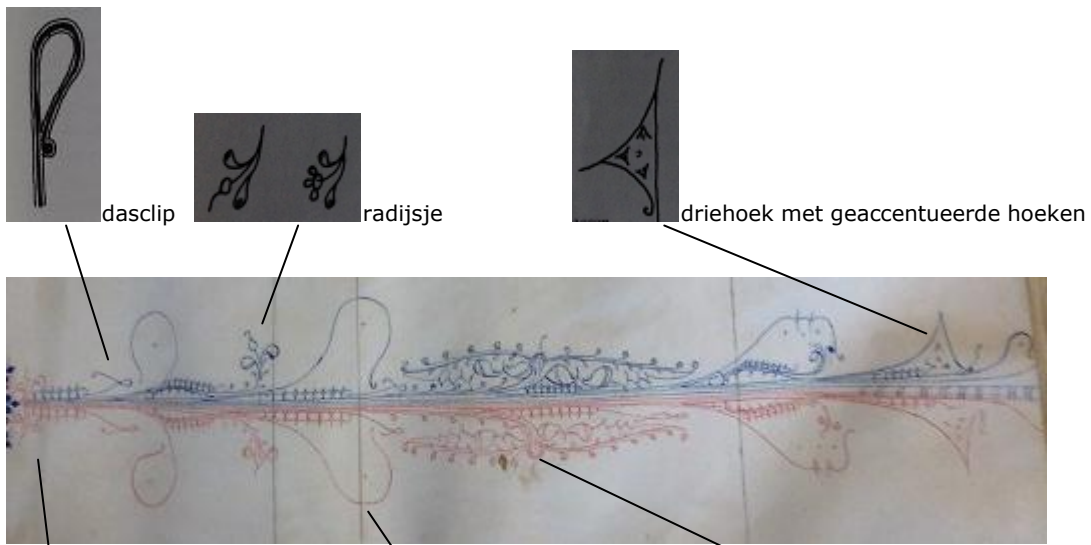
Daarbij is de uitwaaiering niet 'Utrechts', maar 'Gouds' volgens Gerritsen-Geywitz, omdat deze stijl toen niet in Utrecht werd uitgevoerd. Het bevat namelijk een teruggebogen lijn naar de initialiaal toe en het eerder genoemde 'dasclip-motief', het 'kelkachtig bloemetje' en het 'knuistje' die sterk beïnvloed zijn door de stijl die gebedigd

¹⁵² Byvanck 1923 (zie noot 4), pp. 5-6.

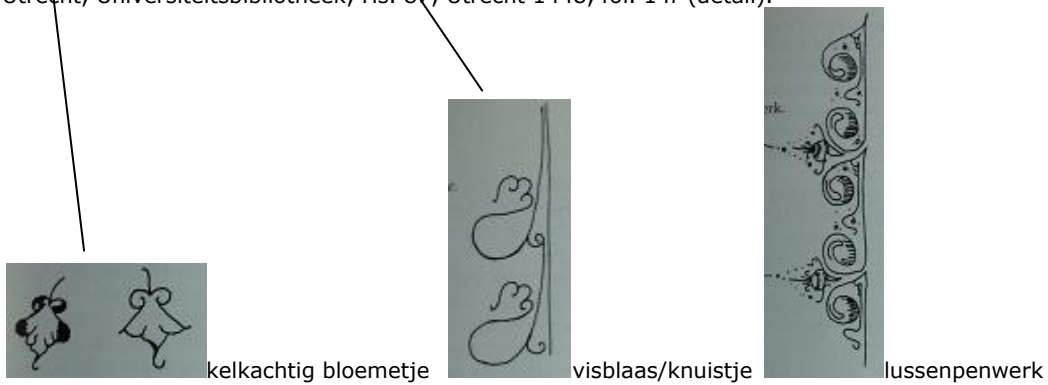
¹⁵³ A. Derolez, *The palaeography of gothic manuscript books from the twelfth to the early sixteenth century*, Cambridge 2003, p. 167.

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 166.

werd in Zuid-Holland en die gedateerd in het tweede kwart van de vijftiende eeuw in Gouda waarneembaar is. De genoemde kenmerken komen terug in het Gregorius handschrift, meent Gerritsen-Geywitz.¹⁵⁵

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 87, Utrecht 1448, fol. 14r (detail).

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 87, Utrecht 1448, fol. 342r (detail variant aubergine-penwerk in de *Moralia*).

¹⁵⁵ Korteweg (zie noot 147), pp. 42-55, 68-77; Gesprek met mevrouw Gerritsen-Geywitz op 2 juni 2014.

In het kader van de uitbesteding van het penwerk van Hs. 87 is het misschien goed om te weten dat er rond 1447 in Stein bij Gouda het Regulierenklooster Emmaus gevestigd was. Wellicht is het Goudse penwerk van monniken uit dit klooster afkomstig.¹⁵⁶

Gouda, Streekarchief Hollands Midden, Hs. 103, Stein bij Gouda, Regulierenklooster Emmaus 1447, fol. 77r (detail).

Het voorbeeld (Gouda, SHM, Hs. 103, fol. 77r) toont het 'radijsjes'-penwerk, waarbij afwisselend sterk gebogen en puntige lijnen overheersen.¹⁵⁷

¹⁵⁶ Korteweg (zie noot 147), pp. 68-77.

¹⁵⁷ Ibidem, p. 69.

Conclusie

Met dit onderzoek heb ik de duiding en herkomst van het beeldmateriaal van de Utrechtse *Moralia in Job* (Hs. 87) in kunsthistorisch opzicht diepgaander onderzocht en getoetst dan tot dusver gedaan is.

De tekst in het handschrift heeft gefunctioneerd als theologische verhandeling over christelijke ethiek. De *Moralia* was bestemd voor met name geestelijken, zoals Hs. 87 in bezit was van de Regulieren. De decoraties aan het begin van de verschillende boeken onderstreepten de boodschap van Gregorius' tekst, namelijk dat het geestelijke leven ondanks (en/of dankzij) het overwinnen van tegenslagen gestimuleerd zou worden.

Aan de hand van de onderzoeksvraag: 'Wat is de relatie tussen tekst en beeld in dit handschrift ten opzichte op de handschrifttraditie en het werk van de Meester van Katherina van Kleef?' is nader kunsthistorisch onderzoek verricht naar de duiding en herkomst van het beeldmateriaal in de Utrechtse *Moralia in Job* (Hs. 87).

Uit het iconografisch onderzoek op basis van de driedelige hiërarchie is naar voren gekomen dat de gehistorieerde initialen de iconografische beeldtraditie van Hs. 87 grotendeels volgen. Enkele initialen leggen door een nieuwe weergave van de historische figuren eigen thematische accenten, maar blijven een onderling verband houden. Met deze nieuwe weergave werd afgeweken van de traditie. Deze is te herkennen aan de afbeelding van Job met elk zijn drie vrienden en het twee keer afbeelden van zijn vrouw. De afwijkingen zouden mogelijk te verklaren kunnen zijn door de verschillende verluchters die aan het handschrift werkten.

Bij de initialen met dier- en siermotieven bleek dat de iconografische traditie niet gevolgd wordt, waarschijnlijk omdat het betreffende hoofdstuk uit het Bijbelverhaal als minder belangrijk werd gezien en om die reden minder uitbundig werd gedecoreerd. Het Bijbelverhaal telt 42 hoofdstukken tegen 35 Boeken van de *Moralia*, waardoor de indeling niet synchroon loopt. Wel geven zij een relatie aan tussen tekst en beeld, zoals de verwijzing naar het opnemen van de zielen in de hemel met de serafijnen en de verwijzing naar de relatie tussen de Joden en de christenen door de uiterlijke kenmerken van de Joden in de middeleeuwen aan te geven.

Bij de boeken van de *Moralia* die versierd zijn met initialen met sier- en plantmotieven is geen relatie tussen tekst en beeld aangetroffen.

De conclusie van de themakeuze van de initialen is dat de belangrijke gebeurtenissen omtrent Jobs lijden werden voorzien van een gehistorieerde initiaal en dat de gedecoreerde initialen deels een relatie hebben met de tekst. Er bestaat een duidelijke relatie tussen enerzijds de tekst van het Bijbelverhaal en anderzijds de plaats in het decoratieprogramma.

Deze *Moralia in Job* (Hs. 87) lijkt te zijn verlucht door de Meester van Katherina van Kleef. Er zijn diverse vergelijkende overeenkomsten te vinden tussen de decoraties van de initialen met dier- en mensmotieven van de *Moralia* en die van het getijdenboek van Katherina van Kleef, zoals de draken, de vruchtende mannetjes en de 'Bisschop'. Daarnaast zijn er vergelijkingen van motieven gevonden met twee handschriften uit de collectie van het Utrechtse Catharijneconvent, ABM h15 en BMH h165. Hierdoor ontstaat een sterk vermoeden dat de decoraties van Hs. 87 ook in (de omgeving van) het atelier van de Meester van Katherina van Kleef gezocht moeten worden. Diverse auteurs veronderstellen op basis van stilistische kenmerken zelfs een tweede of een derde hand die past binnen de traditie van de omgeving van en/of het atelier van de Meester van Katherina van Kleef. Hoeveel verluchters het betreft en waar of wanneer deze initialen gedecoreerd zijn, wordt in de literatuur niet beschreven.

Het penwerk in dit handschrift kan getypeerd worden als Gouds penwerk en valt te dateren in het tweede kwart van de vijftiende eeuw.

De vervaardiging van Hs. 87 zal vermoedelijk als volgt in het werk gegaan zijn: de tekst van de *Moralia* werd geschreven in Gouda. Als het penwerk Gouds is, dan lijkt het logisch dat het handschrift eveneens in een van de kloosters in of bij Gouda is opgemaakt, mogelijk het Regulierenklooster Emmaus in Stein bij Gouda. Omdat het penwerk streek- en locatiegebonden is en men voor de verluchting niet in Gouda terecht kon, werd deze vermoedelijk uitbesteed aan specialisten in de stad Utrecht.

Daarna heeft in Utrecht de Meester van Katherina van Kleef of verluchters uit de omgeving en/of het atelier van deze Meester de uitgespaarde ruimten in het handschrift opgevuld met het decoratieprogramma van de initialen.

Toen het handschrift klaar was heeft de schenker, Gherardus de Vloeten, het handschrift in of kort na 1448 geschonken aan een klooster. Het vers is genoteerd op fol. 1v met de vermelding van de gift en de naam van de schenker, waarna de Regulieren het handschrift op de door hen kenmerkende wijze hebben ingebonden en van een eigendomsinscriptie '*Pertinet ad regulares in Traiecto*' hebben voorzien.

Hierdoor lijkt het of Gherardus de Vloeten het handschrift aan het Regulierenklooster in Utrecht heeft geschonken, maar het is niet aangetoond dat de informatie uit beide inscripties samengevoegd kunnen of mogen worden.

Literatuurlijst

- Adriaen, M., *Corpus Christianorum, S. Gregorii Magni, Moralia in Job*, Libri I-XXXV, Turnhout 1979.
- As-Vijvers, A.M.W. (red.), *De hand van de meester. Het Getijdenboek van Katherina van Kleef*, Antwerpen 2009.
- Blom, C., *Zonder grond onder de voeten*, Zoetermeer 2009.
- Blumenkranz, B., *Juden und Judentum in der mittelalterlichen Kunst*, Stuttgart 1965.
- Boonstra, J., H. Jansen en J. Kniesmeyer, *Antisemitisme. Een geschiedenis in beeld*, Amsterdam 1989.
- Byvanck, A.W., 'Utrechtsche miniaturen', in: *Het Gildeboek* 6 (1923), pp. 5-6 (1-11), (63-80) (106-117) en 179-195.
- Byvanck, A.W. en G.J. Hoogewerff, *Noord-Nederlandse miniaturen in handschriften der 14^e, 15^e en 16^e eeuwen*, Den Haag 1922-1925.
- Byvanck, A.W., *La miniature dans les Pays-Bas septentrionaux*, Parijs 1937.
- Conrads, M. en G. Klinkhamer, *Elseviers Kostuumgids. Westerse kledingstijlen van de vroege Middeleeuwen tot heden*, Amsterdam 1985.
- Derolez, A., *The palaeography of gothic manuscript books from the twelfth to the early sixteenth century*, Cambridge 2003.
- Dückers, R. en R. Priem, *The hours of Catherine of Cleves. Devotion, demons and daily life in the fifteenth century*, tent.cat. Nijmegen/New York (Museum Het Valkhof/The Morgan Library & Museum) 2009.
- Garnier, F., *Le langage de l'image au moyen âge*, Vol. II Grammaire des gestes, Parijs 1982-1989.
- Gerritsen-Geywitz, G., 'Gregorius Magnus', in: Koert van der Horst, *Handschriften en oude drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek. Catalogus bij de tentoonstelling in het Centraal Museum te Utrecht ter gelegenheid van het 400-jarig bestaan van de bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1584-1984*, Utrecht 1984, pp. 61-63.
- Gerritsen-Geywitz, G., 'Het Kartuizerklooster', in: Koert van der Horst, *Handschriften en oude drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek. Catalogus bij de tentoonstelling in het Centraal Museum te Utrecht ter gelegenheid van het 400-jarig bestaan van de bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1584-1984*, Utrecht 1984, pp. 26-29.
- Gerritsen-Geywitz, G., 'Het Regulierenklooster', in: Koert van der Horst, *Handschriften en oude drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek. Catalogus bij de tentoonstelling in het Centraal Museum te Utrecht ter gelegenheid van het 400-jarig bestaan van de bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1584-1984*, Utrecht 1984, pp. 50-54.
- Gerritsen-Geywitz, G., 'Utrecht 1425-1500', in: A.S. Korteweg, *Kriezels, aubergines en takkenbossen*, tent.cat. Den Haag (Museum Meermanno Westreenianum) 1992, pp. 42-55.
- Gorissen, F., *Das Stundenbuch der Katharina von Kleve. Analyse und Kommentar*, Berlin 1973.
- Grosheide, D., *Vier eeuwen Universiteitsbibliotheek Utrecht*, Utrecht 1986, dl. 1.
- Gray, J.P., *The iconography of the illuminated medieval manuscripts of Gregory's Moralia in Job*, ongepubliceerde Phd thesis, Courtauld Institute of Art, University of London, 1992, 2 dln., i.
- Gumbert, J.P., *Manuscrits datés conservés dans les Pays-Bas: catalogue paléographique des manuscrits en écriture latine portant des indications de date. Part 2: Les manuscrits d'origine néerlandaise (XIVe-XVIe siècles) et supplément au tome premier*, Leiden 1988.
- Hester, K.L., *Eschatology and pain in St. Gregory the Great. The christological synthesis of Gregory's Morals on the Book of Job*, Bletchly 2007.
- Hintzen, J., 'De geminieerde handschriften der Utrechtsche Universiteits-Bibliotheek', in: *Het boek* 10 (1921), pp. 1-13, 263-264.
- Horst, K. van der, *Handschriften en oude drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek. Catalogus bij de tentoonstelling in het Centraal Museum te Utrecht ter gelegenheid van het 400-jarig bestaan van de bibliotheek der Rijksuniversiteit, 1584-1984*, tent.cat. Utrecht (Centraal Museum) 1984, pp. 7-9, 13-14, 27, 33-35, 61-64.

- Horst, K. van der, *Illuminated and decorated medieval manuscripts in the University Library, Utrecht. An illustrated catalogue*, Maarssen/s-Gravenhage 1989.
- Hulshof, A., 'Een en ander over de bibliotheek van het Regulierenklooster te Utrecht', in: *Tijdschrift voor Boek en Bibliotheek*, Antwerpen 1910, pp. 2, 17-22, 32-38.
- Joosting, J.G.Ch., 'Cornelis Block's kroniek van het Regulierenklooster te Utrecht', in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, XVI 1895, pp. 1-284 (54).
- Ker, N.R., 'The English manuscripts of the Moralia of Gregory the Great', in: *Kunsthistorische Forschungen, Otto Pächt zu seinem 70. Geburtstag*, Salzburg 1972, pp. 77-89.
- Korteweg, A.S., *Kriezels, aubergines en takkenbossen*, tent.cat. Den Haag (Museum Meermanno Westreenianum) 1992.
- Korteweg, A.S., 'The Master of Catherine of Cleves: unique genius or teamwork?', in: R. Dückers en R. Priem, *The hours of Catherine of Cleves. Devotion, demons and daily life in the fifteenth century*, tent.cat. Nijmegen/New York (Museum Het Valkhof/The Morgan Library & Museum) 2009.
- Knowles, E., *The Oxford dictionary of quotations*, New York 1999⁵ (1941).
- Laarhoven, J. van, *De beeldtaal van de christelijke kunst. Geschiedenis van de iconografie*, Nijmegen/Amsterdam, 2011⁶ (1992).
- Law-Turner, F., 'Beasts, benedictines and the Ormesby Master pictorial exegesis in English fourteenth-century manuscript illumination', in: *British Art Journal*, vol. 1, no. 1 (Herfst 1999), pp. 5-13.
- Meinsma, K.O., *Middeleeuwsche Bibliotheken*, Zutphen 1903.
- Parker J.G.F., J.H. en J. Rivington, *Morals on the Book of Job, Volumes 1 to 3*, Londen 1845-1850.
- Pieper, P., 'Das Stundenbuch der Katharina van Lochorst und der Meister der Katharina von Kleve', in: *Westfalen. Hefte für Geschichte Kunst und Volkskunde* 44, Münster 1966, dl. 1-4, pp. 97-157.
- Plummer, J., *The Hours of Catherine of Cleves*, New York 1966.
- Réau, L., *Iconographie de l'art chrétien*, Vol. 3, Dl. 2 *Iconographie de la Bible, 1 Ancien Testament*, Parijs 1956.
- Robert, H.E., *Encyclopedia of comparative iconography: themes depicted in works of art*, Vol. 2, Chicago 1998.
- Seow, C.L., *Job 1-21. Interpretation and commentary, vol. 1*, Cambridge 2013.
- Someren, J.F. van, *De Utrechtse Universiteitsbibliotheek: haar geschiedenis en kunstschaten vóór 1880*, Utrecht 1909.
- Straw, C.E., *Gregory the Great. Perfection in imperfection*, Londen 1988.
- Terrien, S., *The iconography of Job through the centuries. Artists as biblical interpreters*, Pennsylvania 1996.
- Tiele, P.A. en A. Hulshof, *Catalogus codicum manu scriptorium Bibliothecae Universitatis Rheno-Trajectinae. I. Trajecti ad Rhenum/Hagae Comitibus* 1887.
- Vogelsang, W.A., *Höllandische Miniaturen des späteren Mittelalters*, Straatsburg 1899.
- Winkler, F., *Studien zur Geschichte der Niederländische Miniaturmalerei: des XV. und XVI. Jahrhundert's. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien*, XXXII, Wenen 1915.
- Wüstefeld, W.C.M., 'Manuscript painting in the circle of the master of Catherine of Cleves (ca. 1435-60): Tradition and context of Utrecht, Museum Catharijneconvent, ms. ABM h15', in: J.F. Hamburger en A.S. Korteweg, *Tributes in honor of James H. Marrow. Studies in paintings and manuscript illumination of the late Middle Ages and northern Renaissance*, Londen/Turnhout 2006, pp. 585-599.

Websites

- British Library: <bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/introduction.asp>
- Bibliothèque nationale de France: <gallica.bnf.fr>
- Hertog August Bibliotheek van Wolfenbüttel <diglib.hab.de/drucke/f4f-539-8/start.htm?image=00064>
- Index of Christian Art: <ica.princeton.edu/>
- Medieval Illuminated Manuscripts: <manuscripts.kb.nl>

- Medieval Manuscripts in Dutch Collections: <mmdc.nl>
- Museum Catharijneconvent: <adlib.catharijneconvent.nl>
- Museum Meermanno: <collecties.meermanno.nl/handschriften/database>
- Pierpont Morgan Library & Museum: <themorgan.org/collections/works/cleves/manuscript.asp?id=1>
- Schoenberg Database: <dla.library.upenn.edu/dla/schoenberg/index.html>

Andere bronnen

- Gesprek over Gregorius *Moralia in Job* met de heer David Phillips, dominee van de Holy Trinity Church in Utrecht op 21 mei 2014;
- Gesprek over het penwerk met mevrouw Gisela Gerritsen-Geywitz in Utrecht op 2 juni 2014;
- Gesprek over Hs. 87 met de heer Dr. B. Jaski, conservator Handschriften en oude drukken, Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Utrecht;
- Transcriptie en vertaling door Drs. R. Roosenboom, docent Klassieke Talen, Katholieke Scholengemeenschap 'De Breul' te Zeist.

Fotoverantwoording

Koninklijke Bibliotheek van Brussel, p. 69.
Bron: Koninklijke Bibliotheek van Brussel.

Collégiale St. Martin de Champeaux, p. 23.
Bron: Amédée Auffavre et Charles Fichot, *Les monuments de Seine-et-Marne : description historique et archéologique et reproduction des édifices religieux, militaires et civils du département : Collégiale de Champeaux*, Paris, 1858, pp. 46-47.

Emmanuel College Library, Cambridge, pp. 31, 33, 50.
Bron: <ica.princeton.edu>.

Koninklijke Bibliotheek Den Haag, p. 73.
Bron: <manuscripts.kb.nl>.

Museum Meermanno, Den Haag, p. 67.
Bron: Petra Luijkx, Collectiebeheer Museum Meermanno (43); <collecties.meermanno.nl/handschriften/database>.

Bibliothèque Municipale de Dijon, p. 35.
Bron: <patrimoine.bm-dijon.fr/citeaux/doc/Les_manuscripts_celebres.pdf>.

Streekarchief Hollands Midden, Gouda, p. 76.
Bron: A.S. Korteweg, *Kriezels, aubergines en takkenbossen*, tent.cat. Den Haag (Museum Meermanno Westreenianum) 1992.

Stiftsbibliotheek, Herzogenburg, pp. 20, 22, 24, 26, 29, 31, 35, 37, 39-40, 42.
Bron: <ica.princeton.edu>.

British Library, Londen, p. 23.
Bron: <www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=6516&CollID=16&NStart=80707>.

The Morgan Library & Museum, New York pp. 44-48, 50, 52, 55, 57-58, 64-69.
Bron: <themorgan.org/collections/works/cleves/manuscript.asp?id=1>.

Bibliothèque nationale de France, Parijs, p. 53.
Bron: <archivesetmanuscripts.bnf.fr>.

Biblioteca Apostolica Vaticana, Rome, p. 35.
Bron: C.L. Seow, *Job 1-21; Interpretation and Commentary*, Cambridge p. 522.

Musée des Augustins de Toulouse, p. 27.
Bron: S. Terrien, *The iconography of Job through the centuries. Artists as biblical interpreters*, Pennsylvania 1996, fig. 27, p.70.

Museum het Catharijneconvent, Utrecht, pp. 44-46, 54, 58, 64-67.
Bron: auteur; <adlib.catharijneconvent.nl/search.aspx>.

Universiteitsbibliotheek Utrecht, pp. 45, 66-67, 71-75, Bijlage 5.
Bron: auteur.

Bijlagen

Bijlage 1	Overzicht onderzochte <i>Moralia in Job</i> in binnenlandse collecties
Bijlage 2	Overzicht onderzochte <i>Moralia in Job</i> in buitenlandse collecties
Bijlage 3	Bevestiging Herzog August Bibliothek
Bijlage 4	Codicologische beschrijving
Bijlage 5	Overzicht van de 35 initialen
Bijlage 6	Verdeling initialen

Bijlage 1 Overzicht onderzochte *Moralia in Job* in binnenlandse collecties

1. Deventer, Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek, Hs. 101 D 9, fol. 003-055, 1474, Deventer;
2. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Hs. 73 E 18, 1427-1428, IJsselstein;
3. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Hs. 78 J 64, c. 1470-1490, Haarlem;
4. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Hs. 78 J 65, c. 1470-1490, Haarlem;
5. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Hs. 78 J 66, c. 1470-1490, Haarlem;
6. 's-Heerenberg, Huis Bergh, Hs. 50, 15^e eeuw, onbekend;
7. Leiden, Universiteitsbibliotheek, Hs. BPL 11 F, eerste kwart 13^e eeuw, Frankrijk;
8. Leiden, Universiteitsbibliotheek, Hs. BPL 36:1, 12^e eeuw, Frankrijk;
9. Leiden, Universiteitsbibliotheek, Hs. VLO 69:2, 13^e eeuw, Engeland (?);
10. Leiden, Universiteitsbibliotheek, Hs. VLQ 67, tweede helft 14^e eeuw, Engeland (?);
11. Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 73, fol. 125-132, 1462, Utrecht;
12. Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 86, laatste kwart 11^e eeuw of eerste helft 12e eeuw, Utrecht (?);
13. Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 87, in of kort voor 1448, Utrecht (?);
14. Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Hs. 88, vroege 15e eeuw, Utrecht (?).

Bijlage 2 Overzicht onderzochte *Moralia in Job* in buitenlandse collecties

1. Parijs, Bibliothèque nationale de France, ms. fr. 911, tweede helft 15e eeuw, Vlaanderen (*Moralia in Job* uit de verzameling van Lodewijk van Gruuthuse);
2. Harvard, Harvard College Library and Houghton Library, Houghton MS TYP 592, 700, Frankrijk;
3. Harvard, Harvard College Library and Houghton Library, Houghton MS TYP 702, 1150-1200, Italië;
4. Grenoble, Bibliothèque municipale de Grenoble, ms. 221, 1150, onbekend;
5. Grenoble, Bibliothèque municipale de Grenoble, ms. 222, 1350, onbekend;
6. Grenoble, Bibliothèque municipale de Grenoble, ms. 223, 1150, onbekend;
7. Grenoble, Bibliothèque municipale de Grenoble, ms. 261, 1150, onbekend;
8. Tournai, Bibliothèque de la Ville et du Séminaire de Tournai, Ville Cod. 8 (6 N 8), 1409, Vlaanderen;
9. Parijs, Bibliothèque nationale de France, Latin 2206 t/m Latin 2233, 11e eeuw – 15e eeuw, Frankrijk;
10. Parijs, Bibliothèque nationale de France, Latin 11573, 12e eeuw, onbekend;
11. Parijs, Bibliothèque nationale de France, Latin 8833, eind 11e eeuw, begin 12e eeuw, Italië;
12. Parijs, Bibliothèque nationale de France, Latin 15675, 1175-1200, Vlaanderen;
13. Londen, British Library, Additional 31031, 8e eeuw, Frankrijk;
14. Londen, British Library, Arundel 80, tweede helft 14e eeuw, Engeland;
15. Londen, British Library, Arundel 363, eerste helft 13e eeuw, West-Duitsland;
16. Londen, British Library, Egerton 651, 14^e eeuw, Zuid-Frankrijk (of Italië);
17. Londen, British Library, Harley 3029, laatste kwart 13^e eeuw of eerste kwart 14^e eeuw, Engeland;
18. Londen, British Library, Harley 3033, derde kwart 9^e eeuw, Frankrijk (Parijs?);
19. Londen, British Library, Harley 3035, 1495, West-Duitsland (Eberhardsklausen?);
20. Londen, British Library, Harley 3052 en 3053, tweede helft 12^e eeuw, 1150, West-Duitsland (Arnstein);
21. Londen, British Library, Harley 3112, tweede helft 13^e eeuw, Frankrijk of Engeland;
22. Londen, British Library, Harley 5004, eerste helft 14^e eeuw, Frankrijk (Parijs);
23. Londen, British Library, Lansdowne 458, tussen 1300 en 1349, Engeland;
24. Londen, British Library, Royal 3 C IV, eerste kwart 12^e eeuw, Zuidoost-Engeland (Rochester);
25. Londen, British Library, Royal 6 C VI, c. 1108-voor c. 1122, Zuidoost-Engeland (Rochester);
26. Londen, British Library, Royal 6 D VII, eerste helft 14^e eeuw, Zuidoost-Engeland;
27. Londen, British Library, Royal 6 E IV, tweede helft 12^e eeuw, Zuid-Engeland (Cirencester of Bradenstoke?);
28. Londen, British Library, Royal 8 F X, vierde kwart 13^e eeuw, Engeland of Frankrijk;
29. New York, Pierpont Morgan Library and Museum, MS. M. 764-765, ca. 1000, Würzburg;
30. New York, Pierpont Morgan Library and Museum, MS. G. 30, tussen 650 en 700, Engeland (Northumbria?);
31. Oxford, Bodleian Library, MS Fairfax 19, eerste helft 13e eeuw, Engeland;
32. Dijon, Bibliothèque municipale de Dijon, MS 2, 12e eeuw, Frankrijk (Dijon);
33. Dijon, Bibliothèque municipale de Dijon, MS 168-170, ca. 1150, Frankrijk (Cîteaux);
34. Dijon, Bibliothèque municipale de Dijon, MS 173, 1111, Frankrijk (Cîteaux);
35. Brugge, Openbare Bibliotheek Brugge, Hs. 140-142, ca. 1200, Vlaanderen;
36. Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang 205 t/m 210, eind 8e eeuw-eind 11e eeuw, omgeving St. Gallen;
37. Madrid, Biblioteca Nacional de España, Ms. Cod. 80, 945, Spanje (Valencia);
38. Bamberg, Staatsbibliothek Bamberg, MS Msc. Bibl. 84, 11^e eeuw, Zuid-Duitsland;
39. Cambridge, Emmanuel College Library, Emm. Ms 112, 1310-1320, Oost-Engeland;
40. Engelberg, Stiftungsbibliothek Engelberg, Cod. 271, 1143-1178, omgeving Engelberg;
41. Herzogenburg, Stiftsbibliothek, MS. 95, ca. 1260, Duitsland.

Bijlage 3 Bevestiging Herzog August Bibliothek

26-5-2014 10:29

Sehr geehrte Frau Nunes,

beide Utrechter Handschriften sind noch immer im Besitz der Herzog August Bibliothek:

Heinemann Nr. 2897 = Cod. Guelf. 85.10 Aug. 2° (Usuardus: Martyrologium)

Heinemann Nr. 3534 = Cod. Guelf. 50.6 Aug. 4° (Theolog. Sammelhs., beginnt mit Eusebius Cremonensis)

Mit freundlichen Grüßen

Christian Heitzmann

Dr. Christian Heitzmann

Leiter der Abteilung Handschriften und Sondersammlungen

Herzog August Bibliothek

Lessingplatz 1, 38304 Wolfenbüttel

Tel. 05331 808 129

Fax. 05331 808 165

www.hab.de

Bijlage 4 Codicologische beschrijving

Het handschrift bevat: een Proloog (fol. 2r), een overzicht van de *Moralia in Job* (fol. 2v), een register op Gregorius' Bijbelverklaringen met een proloog van Gregorius' secretaris Paterius (fol. 4r-fol. 11v), een opdrachtbrief van Gregorius aan Leander van Sevilla (fol. 12r/v, geheel afgescheurd, rest nu nog een deel van de brief, fol. 13r/v) en een proloog van Gregorius, de Praefatio (fol. 14r-fol. 16v). Hierna volgen de 35 boeken van de *Moralia in Job* verdeeld over zes *partes* (fol. 16v-fol. 341v), die worden afgesloten met een tabel: in alfabetische volgorde worden korte verwijzingen naar de *Moralia* beschreven (fol. 342r-fol. 384v).¹⁵⁸

Het handschrift bestaat uit 384 bladen (folia) van perkament in 48 katernen. De katernformule luidt: VI(11) + IV⁻¹(19) + 16 IV(147) + IV⁻¹(155) + IV(163) + IV⁺¹(171) + 6 IV(219) + IV⁻¹(224) + 19 IV(378) + IV⁻²(384).¹⁵⁹

Fol. 163v is een blanco pagina in de codex, omdat fol. 162 een extra tussengevoegd blad is. Fol. 163r is voor driekwart beschreven, een kwart is leeg. Fol. 164r begint met een nieuw Boek, no. 17. De kim van het toegevoegde fol. 162 is te zien tussen fol. 171 en fol. 172. Bij fol. 172 begint een nieuw katern. Het lijkt er niet op dat er sprake is van een interpolatie. Wellicht kwam de scribent niet uit met de tekst van Boek 16 en is er een verkeerde berekening gemaakt van het te beschrijven folium.

De beschreven kolommen meten 403x290-304x140 mm en de schriftspiegel beslaat 270x195-203 mm met een intercolumnium van 20 mm. De kolom is telkens 55-56 regels hoog.¹⁶⁰ Het Latijnse schrift is getypeerd door Derolez als 'littera gothica hybrida'.¹⁶¹

De oorspronkelijke kalfsleren band is gespannen over houten platten met een voor het Regulierenklooster kenmerkend ruitpatroon van driedubbele filetlijnen. Er zijn 79 banden van 172 boekdelen overgebleven uit de Regulierenverzameling met vergelijkbare door lijnen versierde banden. Allen bevinden zich thans in de verzameling van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek.¹⁶²

De band van Hs. 87 is voorzien van een blindstempeling en heeft vijf knoppen op voor- en achterplat. Het voorplat is voorzien van een hoornen venster met daaronder de titel '*Liber moralium beati Gregorii pape super librum sancti Job ex toto*', dat zo veel wil zeggen als 'Moralia van de gezegende Paus Gregorius over het hele Boek van de Heilige Job'.¹⁶³

¹⁵⁸ Tiele en Hulshof (zie noot 1), p. 25, nr. 87.

¹⁵⁹ De katernformule is opgesteld door auteur in samenspraak met de Dr. B. Jaski, conservator Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Utrecht.

¹⁶⁰ Byvanck en Hoogewerff 1922-1925 (zie noot 4), pp. 29-30, nr. 64.

¹⁶¹ Derolez (zie noot 153), p. 167.

¹⁶² Hulshof (zie noot 1), pp. 19-20.

¹⁶³ Hulshof (zie noot 1), pp. 18-19.

Twaalf gehistorieerde initialen:

Twaalf gedecoreerde initialen:

Elf initialen:

Bijlage 6 Verdeling initialen

Hs. 87 (in totaal fol. 384)

						1	1	2
						2	2	4
						3	3	6
						4	4	8
							5	10
							6	12
							7	14
							8	16

1 katern is **4** bladen is **8** folia is **16** beschreven zijden van het perkament.

48 katernen is 192 bladen is 384 folia is 768 beschreven zijden van het perkament. Dat betekent voor Hs. 87: 1 katern bestond uit 7 bladen, 1 katern bestond uit 5 bladen en 47 katernen bestonden uit 4 bladen, maakt een totaal van 392 folia. Daarvan werden 5 bladen verwijderd en 1 blad toegevoegd is uiteindelijk 384 folia; de foliëring is genummerd tot fol. 384, de laatste is een leeg ongenummerd achterblad, maar behoort bij het buitenste folium van het laatste katern.

De katernformule luidt:

$$VI(11) + IV^{-1}(19) + 16 IV(147) + IV^{-1}(155) + IV(163) + IV^{+1}(171) + 6 IV(219) + IV^{-1}(224) + 19 IV(378) + IV^{-2}(384).^{164}$$

¹⁶⁴ De katernformule is opgesteld door auteur in samenspraak met de Dr. B. Jaski, conservator Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Utrecht.

Alle katernen met daarachter de foliumnummers van de initialen:

0 - 11	204	208v
11-19	16v	212 217r
20	22v	220 225r
28	32v	227 233r
36	40r	235 239v
44	50v	243
52		251 251v
60	62v	259 262v
68	71r	267 270r
76	79v	275 281r
84		283 292v
92	92v	291
100	106r	299
108	114v	<u>307 307r</u>
116	122r	<u>315 315r</u>
124	129v	323 327r
132	134v	331 334
140	144r	339
148	153v	347
155		355
162	164r,170v	363
172		371
180	183v	379
188	192r	384 laatste fol.
196	203r	